УЙҒУР ХӘЛИҚ
ЧӨЧӘКЛИРИ

Хәлиқ ағзидин йезивелип,
топлап, рәтлигүчиләр: *МӨМҮН ҺӘМРАЕВ,*
МАҺИНУР ӘЛИЕВА

Бизниң яш өсмилиримизгә беғишлап, дәсләпки қетим «Уйгур хәлиқ чөчәклири» нәшир қилинди. Яш китапханлиримиз бу чөчәкләрни оқуп чиқип, хәлқимизниң өтмүштики арзу-арманлири, қәһриман яш жигитлири, падишаларға болған қаршилиқлири вә нәпрәтлири билән тонушалайду.

С $\frac{70802—096}{402\,(07)-77}$ 175 – 77

ИБ №660

СКАЗКИ
Для детей
(На уйгурском языке) Составители: *М. Алиева, М. Хамраев.*
Редактор *Д. Бусаков*
Художник *Л. Бейсембинова.*
Худ. редактор *Б. Машрапов.*
Техн. редактор *М. Злобин.*
Корректор *Р. Даутова.*

Сдано в набор 31/1/1977 г. Подписано к печати 10/VI/1977 г. Бумага офсетная. Формат 70X90 1/16—7,0 п. л.-8,9 усл. п. л.
(5,42 уч-изд. л.) Тираж 5000. Цена 75 коп. УГ08656. Издательство «Жазушы», Алма-Ата 480091, пр. Коммунистической, 105.

Заказ 279. Полиграфкомбинат производствённого объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Совета Министров КазССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.

СӨЗ БЕШИ

Еғиз ижадийәт әсәрлири уйғур хәлқи билән биллә яшап, униң баштин кәчүргән узақ тарихий тәрәққиятини, урпи-адәт вә кәспини, униң дунияға көз қариши вә арзу-арманлирини өзидә әйнәктәк әкис әттүрүп келиватқан әҗайип бир мәнбә.

Уйғур фольклори башқа хәлиқләрниңкигә охшашла, рәңму-рәң вә байдур. Уйғур хәлқи көп әсирләр җәриянида қошақ, чөчәк, дастан, тепишмақ, мақал, тәмсил, бейит вә мәсәлләрни яритип, фольклорниң хилму-хил шәкиллири арқилиқ өзиниң арзу-арманлири, һәммә киши баравәр, бәхитлик яшайдиған адаләтлик җәмийәт тоғрисидики тәсәввурлирини ипадә қилип кәлди. Уйғур фольклориниң нәмунилирида яхшилиқ билән яманлиқ оттурисидики мәңгүлүк күрәш әкис әттүрилиду, хәлиқниң иҗтимаий вә миллий азатлиққа болған интилишлири көрситилиду.

Уйғур хәлиқ еғиз иҗадийитидики асасий жанрларниң бири — чөчәкләр. Уйғур чөчәклири: тилсимат чөчәклири, һайванатлар һәққидики чөчәкләр, турмуш чөчәклири қатарлиқ түрләргә бөлүниду. Булардин башқа Нәсирдин әпәнди, Сәләй чаққан, Молла Зәйдин, Мәтияр хәлпитим охшаш айрим шәхсиләргә беғишланған һәҗвийләрму алаһидә орун егиләйду.

Дәсләп чөчәкләр хәлиқниң еһтияҗи сүпитидә пәйда болди. Һеч қандақ хәт-йезиққа егә болмиған қедимий заманниң адәмлири өсүп-йетилмәктә болған яш әвладқа еғиз әдәбияти әсәрлири арқилиқ өзлириниң наһайити еғир һаяти давамида топланған иҗадий тәҗрибилирини қалдурған. Бу әсәрләр әң авал әмәлий әһмийәткә егә болған еди. Вақитлар өтүп, хәлиқниң билиминиң кәңийиши билән, объектив муһит тоғрилиқ илгәрки саддә чүшәнчә қелип қалди. Лекин хәлиқ иҗат қилған бәдиий образлар йоқалмиди, бәлки дәвиргә мувапиқ башқа мәнаға егә болди. Мәсилән, қедимий уйғурлар өзлириниң әтрапидики нәрсиләрниң һәммиси кишиләргә охшашла һаят кәчүриду, лекин адәмләрниң көзичә һайван кийимини кийивалиду, дәтти. Өзлири яшайдиған җаңгалға, сазлиққа кәлгәндә, улар һайван кийимлирини ташлап, адәм қияпитигә келиду, дейишәтти. Уйғур чөчәклиридә һәр хил ишлар билән: деханчилиқ, отун кәсләш, ғиза тәйярлаш билән шуғуллинидиған һайванларниң йолуқуши мошу сәвәптин. Кейинирәк хәлиқниң аң-сезими өсүши билән бу дәсләпки чүшәнчиләр бәдиий әсәрләрниң тәркивидә қалсиму, лекин хәлиқ уларни мүмкин әмәс нәрсиләр яки җодигәрлик дәп қарайдиған болди.

Бу топламға киргән чөчәкләрниң толиси һайванлар тоғрилиқ. Бу чөчәкләрниң бир қисмида пәқәт һайванлар тоғрилиқла һекайә қилинса, йәнә бир кисмида адәмләр билән һайванлар арилишип келиду. Һайванларниң бәдиий образлири хәлиқниң әмгәк тәҗрибиси асасида вә тәбиәт сирлирини ечиш асасида һасил қилинған. Мундақ чөчәкләрниң асаси мәзмуни хәлиқ билән тоғридин-тоғра мунасивити болған айрим һайван яки қушларниң мүҗәз-хулқи вә адәтлири һәққидә һекайә қилиштин ибарәт «иланниң пақа йейиш сәвәви, төгиниң су ичкәндә һәр тәрәпкә қарап қоюшлири, ешәкниң һаңриши, тошқан калпугиниң журуқ болушиниң сәвәви вә башқилар». Топламда орун алған «Махтанчақ пашилар», «Көзгә илмиған путқа чомақ», «Ач бөрә», «Бөрә, түлкә һәм бөдүнә», «Қутлуқ билән қалигач» вә башқилар. Жуқурида ейтилған пикиргә яхши дәлил болалайдиған чөчәк жанриниң асисий өзгичилиги шуниңдин ибарәтки, униңдики қәһриман һәр қачан адәм балисиниң әң яхши хисләтлиригә егә, мәсилән: Күч-гәйрәт, әпчиллик, әқил, пәм-парасәт, инсанпәрвәрлик. Чөчәк қәһримани өзиниң бу хусусийәтлири билән хәлқимиз мүҗәз-хулқида әсирләр мабайнида қелиплашқан изгү хисләт вә әң йүксәк арзу-тиләклирини ипадә қилиду. Һәр бир чөчәккә чоңқур оптимизм хас: яхшилиқ яманлиқни йәңмәй қалмайду, һәқиқәтниң йәңгини-йәңгән.

Уйғур тилсимат чөчәклиридә көп учрайдиған әждиһа, девиләр, дөпүриләр өзиниң

әҗайип күч-қувитигә вә иш қабилийитигә қаримай, чөчәкләрдә ейтилғандәк, буларда тағни таққа уруп қум қиливетидиған яки пүткүл җаһанни көйдүрүп күл қиливетидиған күч болсиму, лекин пәм-парасәткә егә болған ғәйрәтлик адәмләр билән елишқанда, йеңилмәй қалмайду, чүнки яхшилиқ яманлиқтин күчлүк, дунияда адәм балисиниң әқли-һошидин әла нәрсә йоқ дегән сөз. Топламға киргән «Ахмақ девиләр» буниңға яхши испат. Шуңлашқа чөчәкләрниң ахири һәмминиң көңлини рази қилған һалда, хатирҗәмлик билән түгәп, «улар мурат-мәхсәтлиригә йәтти» дейиши шуниңдин. Чөчәкләрдики мундақ асасий маһийәт—мәзмун бу күнләрдиму өзиниң җәми қилғучи күчини, баһалиқ әһмийитини йоқатқини йоқ. Чөчәкләрдики иҗабий қәһриманлар яш өсмиләр қәлбидә йүксәк туйғуларни һәм истәк, арзуларни ойғитиду.

Уйғурларниң реал турмушқа бағлиқ чөчәклириниң қәһримани адәттики кәмбәғәл, шагирт, яки житим бала. Униң асасий хизмити у әқиллиқ, пәм-парасәтлик. Униң дүшмәнлири адәттики ханлар, байлар вә моллилар. Бу чөчәкләрдики фантазия шуниңдин ибарәтки, улардики һөкүмран синип вәкиллири билән хәлиқ ичидин чиққан қәһриманларниң мунасивәтлири адәттики реал мунасивәтләрдин әмәс. Бу чөчәкләрдики қәһриман өзиниң әқиллиқлиғи, тапқурлиғи билән ханни һәм байни йеңивалиду, һәтта җазалайду. Мундақ вақитларда бай кәмбәғәлдин гунасини кәчүрүшни сорайду, өз мүлкидинму кечип, җенини сақлап қелишини сорайду. Топламдики «Ахмақ падиша», «Үҗмә сайисини сатқан бай» чөчәклири буниңға яхши мисал болалайду. Бу әлвәттә, һәқиқий турмушта болмиған, бәлки хәлиқ ичидә иҗтимаий адәләтликниң ғалибийәт қазиниши тоғрилиқ арзусидур.

Уйғур һәҗвий чөчәклириниң иккинчи түрини кишиләрниң айрим камчилиқлири, тәнқит қилинидиған чөчәкләр тәшкил қилиду, уларниң тәрбийәвий әһмийити наһайити чаң, чүнки чөчәкләр ой-пикир ойғитип, уни ушшақ сөз, қопаллиқтин сақлайду вә адәмни яхши турмуш һәққидә ойлинишқа мәҗбур қилиду. Уйғур чөчәклиридә айрим кишиләрниң һорунлуқ, бехиллиқ, қорққанчақлиқ, җаһиллиқ, наданлиқ, алдирақсанлиқ, ахмақлиққа охшаш сәлбий хисләтлири наһайити күчләндүрүп көрситилгән. Бу чөчәкләрниң бәдиий әһмийити шуниңдин ибарәтки, улар өзлириниң һәҗими җәһитидин қисқа, кишиләрниң сәлбий хулқи-мүҗәзлириниң паш қилиниши наһайити күчлүк. Уйғур чөчәклириниң бу түри һазирқи күндиму өз әһмийитини йоқатмиди вә тәрбийәвий күчкә егә.

М. ӘЛИЕВА.
Филология пәнлириниң кандидати.

АХМАҚ ДЕВИЛӘР

Қарға таразичи, сеғизған хәвәрчи, тошқан уялчақ вақитта, сәһрайи балагәрдәндә атиси бир, аниси башқа үч оғул болған екән. Әң кичиги бир анидин ялғуз екән, чоңлири бир анидин екән; ата-анилири өлгәндин кейин, улар мирас бөлүшүпту. Бөлүшсиму, бир қорада биллә яшапту. Чоңлири кичиклирини аний тепип, алдап-салдап униң мирасини тәң йәп бопту. Өзлириниңкигә новәт кәлгәндә, кичигини өйдин қоғлап чиқирипту.

Беши қетип, немә қилишини билмигән бу бала бир чөлдә кетип барса, егизлиги он ғулач, кәңлиги бәш ғулач қәвәтму йоған бир девиниң келиватқанлиғини көрүпту. Қариса, девә күлүп, хошал келиватқан; күлгәндә бир калпуги асманда, бир калпуги йәрдә сөрүлүп маңидекән. Қорққинидин немә қилишини билмигән балиму девиниң алдиға күлүпла берипту.

— Һәй, ахмақ бала! — дәпту девә.

— Немишкә ахмақ дәйсән? — дәп йәнә күлүпту бала.

— Мениң қосуғум таза ач еди, йәйдиған рисқа учриғанлиғиға хошал болуп күлдим. Сән немә дәп күлүсән? — дәп сорапту балидин.

— Һәй, ахмақ девә, раст ахмақ екәнсән: мән йәрниң тегидин чиқип келиватимән.

— Немишкә? — дәпту девә билмәк болуп.

— Вәйлун дегән дозақниң түврүги өрүлүп кәткән еди. Мана шуниңға лайиқ түврүк тепиш үчүн мени худа бу дунияға әвәтти. Шуни издәп, тапалмай һерип жүрсәм, сән учраштиң: мана шуниңға хошал болуп күлүватимән, — дәпту.

Худа әвәтти дегән сөзни аңлиған девә балидин қорқуптудә:

— Андақ қилма, Вәйлун дозиғи — от болса, мән униңда пучилинип кетимән, мени қоюп бәрсәң,— дәп ялвурушқа башлапту девә.

Бала өзини тохтитиваптудә:

— Яқ, сениң бойиңниң егизлиги, ғоллириңниң кәңлиги, қавуллиғиң дозақниң түврүгигә хоп келиду; мән йәнә нәдин издәп жүрәй... Жүр, сени апиримән, унимисаң, әзрайил келип, җениңни алиду,— дәптекән, девә техиму ялвурушқа башлапту.

— Маңа бир яхшилиқ қилсаң.

— Сән техи мени көрүп озуқ таптим дәп, хошал болуп күлгүниңни қара! Дозаққа түврүк қилип, моманнiң момисини көрситимән! — дәп турувапту бала.

— Андақ қилма, мени қоюп бәрсәң, бир тулум алтун беримән!

— Яқ! Икки тулум бәрсәң, қоюп бәрсәм, берәй, амма саңа охшаш дозақниң түврүгигә лайиқни тапиғим тәс,— дәпту.

— Мән алтуниң үчүн бармаймән, халисаң өзәң әкилип чинар түвигә тиқип қой. Кәлмисәң, бәри бир тапимән.

— Болиду,— дәп, девә өз ғәзнисигә жүгрәпту. Бала болса, девидин қутулғиниға хошал болуп, кәйнигә жүгрәпту. Қечип келиветип һерипту. Ғиң түздин җай тапалмай, йәнә меңипту, ахири бир чинарниң үстигә чиқип дәм елип олтирипту. Бир чағда қариса, девә икки қолтуғиға икки тулум алтунни қистуруп, чинарниң түвигә йетип кәпту, тулумларни чинарға йөләп қоюп, тәрини етип, у яқ-бу яққа қарап, бала көрүнмигәндин кейин: «бу җайдин чапсан кетәйчу» дәп меңипту. Девә кетиватса, алдиға башқа девә йолуқупту. Һал соришип, болған вақиәни уққандин кейин:

— Ахмақ,— дәпту учрашқан девә,— у сени алдап кетипту. Җүр, уни тепип йәймиз,— дәп башлап йәнә чинар тәрәпкә меңипту. Шу чағда бала чинардин чүшүп, алтунларни елип кетәй дәватқан екән, боран чиқипту. Қариса девиләр келиватқан, у чинарға қайтидин чиқивапту.

Бир чағда икки девә чинар түвигә келип олтирип, йәр тилғапту.

— Тапсам бир ялмап жутаттим,— дәпту қошулған девә. Бала чинар үстидә қорқуп кетип, палақ-пулуқ қилип, чинардин жиқилип чүшүпту. Балиниң туюқсиздинла асмандин чүшкинини көргән илгәрки қорққанчақ девә, жүриги ағзиға тиқилип, өләр-тирилишигә қаримай:

— Әнди җенимизни алидиған болди! — дәп қуйриғини хада қилип тикиветипту. Буни көргән башқа девиму тили гәпкә кәлмәй, һошини бир йоқитип түзүлүптудә, қечипту.

Бала буни көрүп:

— Тохта, тохта! — дәп попуза қипту. Девиләр тохтимай, алди-кәйнигә қаримай, қачқанчә қечип кетипту.

— «Қорққанға қош көрүнди», дегән мошукән дәп, бала алтунларни елип өйигә кәпту.

Акилири қариса, иниси бай болуп кәткән.

— Қандақ бай болдуң? — дәп сорапту.

— Чинар түвидә девиләрниң тулум-тулумда алтуни бар екән, шуниңдин елип кәлдим.

— Қандақ алдиң?

— Таза аптапта чинар үстигә чиқип олтарсаң, девиләр алтунни көтирип келип, чинарға йөләп қоюп, өзлири таққа салқиндиғини кетидекән, шу чағда елип кетиверисән,— дәпту.

Акилири инисиниң дегәнлирини қилип, чинар түвидә чиңқи чүштә олтарса, бир топ девиләр келип, һелиқи вақиәни сөзлишиватқидәк, буни аңлап акилири қорқуп кетип, чинар үстидә мидирлишиптекән, шахлири шилдирлапту, буни билип қалған девиләр чинарни йилтиз-пилтизи билән қомиривелип сөрәп қечипту, акилири өлүп кәттиму, сақ қалдиму — биләлмидим, улар шу йәрдә қалаймиқан болушуп қалған, мән бу яққа кетивәрдим.

АХМАҚ ПАДИША

Өткән заманда бир ахмақ падиша болған екән. Кишиләр униң зулумидин қорқуп, немә буйриса шуни қилидекән. Күнләрниң биридә бу падиша бир адәмгә йолуқупту.

Униңдин:

— Сән немә қилидиған адәм? — дәп сораптекән, у адәм қорқуп кетип:

— Мән тағ көтиридиған адәм,— дәп жавап берипту. Буни аңлиған падиша:

— Андақ болса, ординиң алдидики тағни йөткә,— дәпту.

У адәм:

— Макул,— дәпту.

Падиша:

— Саңа немә лазим? — дәптекән.

— Маңа һеч немә лазим әмәс, пәқәт бир жилда бир қетим тағ йөткәймән, шуңғичә йәткидәк кийим-кечәк, йемәк-ичмәклиримни йәткүзүп бәрсиңиз болиду, — дәпту һелиқи адәм.

Падиша:

— Немә йесәң, немә кийсәң ихтияр өзәңдә, ордидин йәткүзүп бериду,— дәпту.

Шундақ қилип, бир жил падишаниң кийимлирини кийип, тамиғини йәп жүрүпту. Жил тошқандин кейин, падиша пүтүн жутни орда алдиға жиғип:

— Һазир тағ көтиридиған батурниң күчини көрүңлар! — дәп жар саптудә, кейин батурға қарап:

— Қени, тағни көтәр! — дәптекән, һелиқи адәм тағниң бағриға жүгрәп берип таққа дүмбисини йөләп турупту.

Падиша:

— Көтәр!..— дәпту йәнә. Һелиқи адәм:

— Сиз башлиқ болуп, тағни дүмбәмгә артип қоюңлар, андин өзәм орнидин йөткәветимән,— дәптекән.

Падиша:

— Биз қандақ артимиз? — дәпту. Шу чағда һелиқи адәм:

— Силәр топлишип көтирәлмигән тағни мән ялғуз қандақ көтиримән? — дәп жавап берипту.

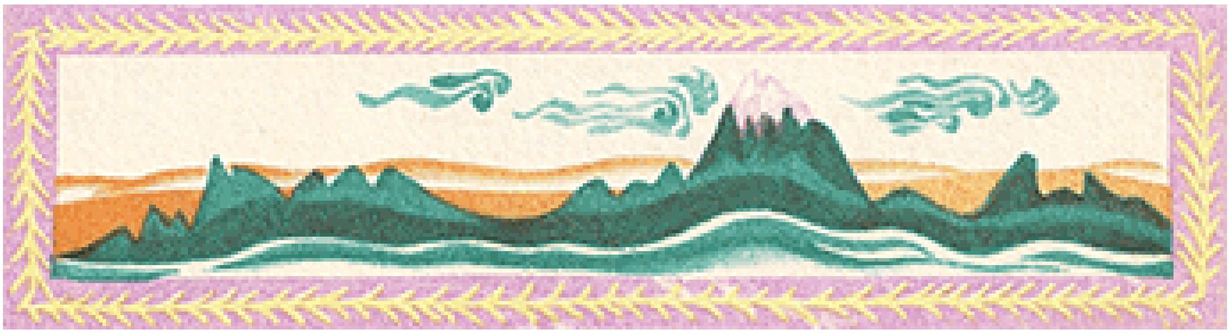

АДӘМ ӨЗИ ҮЧҮН ТУҒУЛМАЙДУ

Бурунқи заманда бир бовай болуп, униң үч оғли бар екән. Чоң оғли билән оттуранчи оғли наһайити һелигәр болуп, кәнҗә оғли наһайити саддә, жугач, ақ көңүл екән. Акилири уни дайимән «ахмақ» дәп тиллайдекән. Амма дадиси уни яхши көридекән. Бовай: «Мениң кәнҗә оғлум Давадурчи наһайити яхши адәм болиду», дәп мәғрурланса:

— Һә, сени ким беқиватиду? Ким пул тепиватиду? — дәп икки чоң оғли бовайға доқ қилидекән.

Бир күни Давадурчи йолда келиветип, чүшүп қалған бир бағлам пулни тепивапту вә дәрһал пул чүшәргән адәмниң арқисидин ат билән қоғлап берип, тапшуруп берипту. Буни аңлиған икки акиси:

— «Яманға яғ ярашмас» дегәндәк, бир атни қийнап, уни қоғлап барғинини қара, һәй ахмақ!..— дәп таза тиллапту.

Йәнә бир күни Давадурчи тағда қой беқиватса, башқа бир кишиниң езиқип кәткән қойлири келип, униң қойлириға қошулуп кетипту. Давадурчи у қойларниңму егисини тепип, өзигә тапшуруп берипту. Буни аңлиған икки акиси йәнә:

— Сән немә дегән ахмақ адәмсән?! Худайим бәргән қойларни союп йәвалмай, егисигә беривәткиниң немиси?! Саңа бәргән тамақму һарам кетипту,— дәп инисини таза урупту.

Бир күни чоң акиси Давадурчини синимақ болуп, пул берип, базарға әвәтипту.

— Бу пулға өзәңгә немә лазим болса, шуни сетивал,— дәпту.

— Һа-һа-һа! Бу ахмақ немә сетивалалайду дәйсән,— дәп күлүпту оттуранчиси.

Кәч кирип, әл ухлай дегән вақитта Давадурчи базардин қайтипту.

— Қени, укам, сода қилалидиңму? — дәп сорапту чоң акиси.

— Базарниң һәммә йәрлирини қалдурмай арилидим, маңа лазим һеч нәрсә йоқ екән. Мә, пулуңни! — дәп акисиға яндуруп берипту.

Акиси техиму хапа болуп:

— Йоқал көзүмдин, сәндәк ахмақни бақмаймән! — дәп қоғлап чиқармақчи бопту.

— Яқ! Уни нәгә қоглайсән, ачтин өлиду, у силәрдәк һелигәр әмәс,— дәпту атиси.

Давадурчи бовайға қарап:

— Һечқиси йоқ, дада! Мениңдин әнсиримәң, мән өлмәймән, шәриқтә бир данишмән бовай бар дәйду. Дуниядики мәндәк ғерип кишиләр берип униңдин әқил

сорап мурадиға йәткән екән. Мәнму шуниң қешиға барай,— дәп тайиғини елип, жирақ сәпәргә чиқипту.

Давадурчи меңипту, меңипту, ахири бир әлгә йетипту. Қариса, бу әлниң мал-варанлири қуруқ сүйәк болуп, орунлиридин туралмай қапту, адәмлири болса, чирайлири самандәк сарғийип, дат-пәрият қилишип йетипту.

— Силәргә немә бала йәтти? — дәп Давадурчи улардин сорапту.

— Укам, бизниң дәрияниң сүйи қуруп кәткәнгә топтоғра бир ай болуп қалди. Алтунсиз өмүр сүрүш мүмкин, амма сусиз һаят кәчүрүшкә болмайдекән. Әгәр мошу һал давамлишидекән, һәммимиз қирилип кетидиған охшаймиз,— дейишипту.

Давадурчи уларға:

— Мән жирақтин данишмән бовайға кетип баримән, униң алдиға барғанда силәрниң мошу һалиңларни ейтип берәй,— дәп өз йолиға раван болупту.

Күн патай дегәндә тағ бағридики бир ялғуз өйгә берип йетипту. У өйдин гөзәл бир қизни йетәкләп, бир момай чиқипту. Давадурчи момай билән қизға салам берипту. Амма қизидин һеч қандақ жавап чиқмапту.

Момай алдирап:

— Балам, қизимдин хапа болмаң, униң көзи қарғу. Өмүр бойи күнниң нурини көрәлмигән, сөзләш у яқта турсун, күлүшниму билмәйду,—дәптудә, жиғлап кетипту.

Давадурчи:

— Жиғлимаң, чоң ана,— дәпту.— Мән данишмән бовайға кетип баримән, қизиңизни қандақ саңайтиш мүмкинчилигини униңдин сорап келәй,— дәптудә, йәнә өз йолиға раван бопту.

Давадурчи тағлардин ешип, чөл-баяванларни кезип, дәриялардин өтүп жүрүп, күнләрниң биридә тағ бешидики данишмән бовайға йетип берипту.

Данишмән уни көрүп:

— Қандақ һаҗәт билән мени издәп кәлдиң? — дәпту.

— Бу яқта бир әлниң дәрия сулири қуруп кетип, адәм вә маллири һалак болушқа аз қапту. Йәнә бир қарғу қиз көрдүм, у он алтә яшқа киргичә күнниң нурини көрмәпту, хошал болушниму билмәйдекән. Қандақ қилғанда дәрияға су кәлтүрүшкә вә қандақ қилғанда қизниң көзини сақайтишқа болидиғанлиғини сиздин сорап кәлдим,— дәпту Давадурчи.

Данишмән бовай униңға:

— Сән қайтқандин кейин, у әлниң адәмлирини әгәштүрүп дәрияниң бешиға барсаң, бу мүшкүл шу йәрдә һәл болиду. Әнди қизни болса, униң болғуси ери сол қолидин тутса, дәрһал сақийиду. Мениң дегәнлиримни әтә күн чиққичә ишләп болушиң керәк,— дәпту. Давадурчи бу гәпни аңлап, маңмақчи болғанда, бовай:

— Тохта, сәпириң жирақ — үлгирәлмәйсән, ат минип кәт,— дәп бир әпсүн оқуған екән, егәрләнгән бир қула ат Давадурчиниң алдида һазир бопту. Давадурчи қула атқа минип йолға чиқипту.

— Данишмәнниң пәрманини аңлаң! Қизиңизниң болғуси ери униң сол қолуни тутқанда, қизиңиз дәрһал сақийидекән,— дәпту.

Момай хошал болуп:

— Миң рәхмәт, балам, униң қайси қоли сол қоли болиду? Маңа көрситип бәрсәңчу,— дәпту.

— Мону сол қоли болиду,— дәп Давадурчи қизниң сол қолини тутқан екән, шу заман қиз қақахлап күлүп:

— Вийәй, апа, көзүм ечилди, асман! Күн! Тағ, яйлақ! Әйнә, һәммини көриватимән. Мән бәхитлик екәнмән,— дәпту.

Аписи Давадурчини қучақлап, маңлийидин сөйүпту вә униңға:

— Бу әһвалға қариғанда қизимниң болғуси ери сән екәнсән, мениң балам екәнсән, әнди мошу йәрдә туруп қалғин биздә өй-җай һәммиси бар, силәрни қошуп қойимән, бәхитлик турмуш қуруңлар,— дәпту.

— Яқ, апа! Мән һазирчә бу йәрдә болалмаймән. Әтә күн чиққичә үлгирип данишмәнниң буйруғини йәткүзмисәм, пүтүн бир әл өлүп түгәйду,— дәп Давадурчи меңишқа алдирапту.

— Ака! Мән сиздин айрилип қелишни халимаймән. Мени елип кетиң,— дәп гөзәл қиз униңға йепишивапту.

Давадурчи гәп қилмастинла қизни кәйнигә мингәштүривелип, меңип кетипту.

Дәрия сулири қуруп кәткән һелиқи әлгә берип қариғидәк болса, һәммиси бурунқидәк орунлиридин қозғилалмай йетипту. Давадурчи уларға:

— Бурадәрләр! Данишмәнниң сөзини аңлаңлар! Мағдуруңлар барлар дәрру дәрияниң бешиға бериңлар! — дәп вақирапту.

Бу нимҗан болуп йетип кәткән кишиләрниң ичидин азтола мағдири барлардин бир нәччиси орунлиридин туруп, Давадурчиға әгишип меңипту.

Давадурчи кишиләрни әгәштүрүп, хотунини мингәштүрүп, дәрияниң бешиға қарап меңипту. У дәрияниң бешиға берип қариса, наһийити чоң бир пил өлүп қапту. Әшу пилниң җәсәди дәрияни тосавалғанлиқтин, су башқа яққа еқип кәткән екән. Давадурчи дәрһал аттин чүшүп, әгәштүрүп барған кишиләр билән пилниң өлүгни сөрәп чиқирипту. Шуниңдин кейин дәрияниң сүйи өз қиниға чүшүп еқишқа башлапту. Кишиләр Давадурчиға рәхмәт вә тәшәккүр ейтип, хошал болушипту.

— Қени, меһриваним, арзу-тилигимни орунлидим. Әнди бизниң өйсәнгә барайли, сизни дадамға көрситәй,— дәпту Давадурчи.

Иккилиси йол жүрүп бир дәрия — сазниң қирғигиға йетип берип, дәм алмақчи болуп аттин чүшүп қариса, қумниң үстидә чирайлиқ бир белиқ нимҗан болуп йетипту. Давадурчи уни еһтият билән қолиға елип, дәрияға қоюветипту. Белиқ суға чүшкәндин кейин бир-икки еғинап, бешини судин чиқирип:

— Җан ака, сәл туруп турғун,— дәп қоюпла, су астиға кирип кетипту. Аридин анчә узун вақит өтмәй, дәриядин қула атқа мингән бир киши Давадурчиниң алдиға чиқип:

— Сизни деңиз падишаси ордисиға тәклип қилди, қени, тез жүрүң,— дәпту.

Давадурчи униңға қарап:

— Сиз ким болисиз? Мән немә үчүн униңкигә баримән? — дәпту.

— Сиз деңиз падишасидин қорқуватамсиз?

Яқ, қорқуватқиним йоқ. Мақул, барсам барай, деңиз падишасини көрүп келәй,— дәптудә, хотуниға қарап,— сән дадамниң қешиға берип мени күтүп турғин,— дәп қоюп, дәрияға чүшүп кетипту. Булар ординиң алдиға барғанда, падиша қолиға чирайлиқ бир белиқ тутқан бойи Давадурчиниң алдиға чиқипту:

— Келиң! Сақ-саламәтмусиз? Мениң сөйүмлүк ялгуз қизимни өлүмдин қутулдурупсиз, рәхмәт.

Бир дәмдила су падишасиниң қолидики һелиқи белиқ алтун чачлиқ аппақ қиз болуп қапту.

Падиша йәнә:

— Сиз бу йәрдә туруп қелиң! Сизгә қизимни беримән,— дәпту.

— Рәхмәт, падишайим. Мән бу йәрдә туралмаймән, йәр үстидә хотунум, қери дадам күтүп қалди. Уларға мәндин башқа қарайдиған адәм йоқ,— дәп җавап берипту Давадурчи.

— Мәйли, бу йәрни халимисиңиз, зорлап қалдуралмаймән. Қизимни өлүмдин қутулдурғанлиғиңиз үчүн сизгә азирақ нәрсә тәғдим қилимән. Мана, бу: «Сулайман қалпақ». Буни кийивалсиңиз, адәмгә көрүнмәс болуп қалисиз. Мана, бу: «Алтун палта». Буни йәргә йәттә қетим чапсиңиз, алтун имарәт пүтүп чиқиду. Йәнә бир «жуга» берәй, буму сизгә керәк болуп қалар. Буни кийип үч қетим силкинсиңиз қаттиқ ямғур яғиду,— дәп падиша соғилирини берипту вә хизмәтчилиригә бу жигитни узутуп қоюшни тапшурупту.

Давадурчи ординиң алдиға чиқип қариса, қула ат шу йәрдә һазир болуп турупту. Атқа мингән заман қирғаққа чиқип қапту. У падиша бәргән жугини кийивелип, Сулайман қалпақ билән алтун палтини қойниға селип, өйигә раван бопту.

Күн патай дегән вақитта Давадурчи мәлигә йетип келип қариса, мәлидики өйләрниң четидә йеңи бир өй турғидәк. Шуни өзиниң өйимекин дәп қариса, чоң акисиниң өйи екән. Давадурчи Сулайман қалпақни кийип өйгә кирипту. Өйдә икки акиси параңлишип олтарған екән:

— Ямғур яғмиғили узун болди, қурғақчилиқтин маллиримиз өлүп кетиватиду. Биз мал вә өйлиримизни дәрия бойиға көчиривалайли, қери дадимиз билән ахмақ инимиз немә болса шу болсун, каримиз йоқ,— дәпту чоң акиси. Бу сөзләргә иккинчи акисиму мақул болупту.

Давадурчи бу гәпләрни аңлап, өз өйигә кетипту. У өз өйигә келип, көрүнмәстин йетип қапту. Акиси шу кечиси мал вә өйлирини көчирип кетипту. Таң атқанда Давадурчи Сулайман қалпиғини бешидин алғанда, дадиси билән аялини көрүп, наһайити хошал болупту.

— Балам, сениң кәлгиниң наһайити яхши болди. Бу йәрдә қурғақчилиқ апити болуп кәтти. Әнди бирәр сулуқ йәргә берип қонмисақ болмиди. Чейиңни ичивелип акаңниң йениға бар, көчүш тоғрисида мәслиһәтлишип кәлгин,— дәпту дадиси.

— Дада, хатирҗәм болғин, улар бизни ташлап бүгүн түндә кәтти,— дәпту Давадурчи.

Дадиси буни аңлап икки чоң оғлини қаттиқ қарғашқа башлапту. Давадурчи дадисиниң аччиғини тохтитип:

— Ундақ қара нийәт кишиләрдин ярдәм күтмәймиз. Бизгә бу йәрдин көчүшниң һаҗити йоқ. Биз мошу қурғақчилиқ басқан җайни ават қилип, мошу йәрдә қаливеримиз,— дәптудә, өйдин чиқип, нерарақ берип, алтун палтисини йәргә йәттә қетим урған екән, шу заман алтун өй пәйда бопту.

Дадиси алтун өйни көрүп хошал бопту, йәнә һәсрәтлинип: «Су!» дәпту.

— Һазир, һәммиси болиду,— Давадурчи һекмәтлик жугисини кийип, үч қетим силкингән екән, шақирап ямғур йеғишқа башлапту. Бу ямғур тохтимай үч саат йеғипту. Ямғурдин кейин әтрап көкирип, чимәнзарлиққа айлинипту. Мал-варанлар сәкришип ойнап, яйлашқа башлапту.

Аридин бир нәччә күн өткәндин кейин, бовайниң икки чоң оғли бала-җақисини чөл-баяванға ташлап, аран өз җенини елип қайтип кәпту. Бовай уларни көрүп, ғәзәплинип қоғлимақчи болған екән, лекин Давадурчи дадисидин кәңчилик қилишни өтүнүпту вә акилириға қарап:

— Мениң өйүмгә силәрни сиғдуралаймән, берип балаҗақаңларни елип келиңлар,— дәпту.

Бовай икки чоң оғлини алдиға қичқирип:

— Қени, жүкинип олтириңлар, мениң сөзүмни аңлаңлар! — дәпту.— Адәм өзи үчүн туғулмайду. Мән силәрни тоймас, һелигәр, тәйяртап адәм қилип өстүрмигән едим. Силәр уни нәдин үгәндиңлар? Алдиңға қара, кәйниңгә қара, авал күчлүкни көр, башқилар үчүн ғәмхорлуқ қил. Жут адәмлири яхши болса, силәрму яхши болисиләр. Башқиларға яманлиқ килсаңлар, силәрму ақиветидә яман күнләргә қалисиләр,— дәп йәнә чүшәндүрүшкә башлапту.

ТОШҚАННИҢ КАЛПУГИ НЕМИШКӘ ЖУРУҚ?

Бар екән, йоқ екән, ач екән, тоқ екән, бөрә бәк қавул екән, түлкә ясавул екән, қарға һакимчи екән, сеғизған чеқимчи екән, ғаз канәйчи екән, өдәк сүнәйчи екән, ташпақа дунияди бегәм екән, көл пақиси униңға қәриздар екән.

Бурунқи заманларда бир һелигәр тошқан яшиған екән. У һелигәрлик билән

ейиқларни, бөриләрни, ширларни һәтта адәмләрни алдап жүрәттекән. Бир күни шу тошқан жип егирип олтарған момайниң қолиға чүшүп қапту. Момай:

— Хойма яхши болди, өйдә гөш йоқти,— дәпту. Тошқан момайға:

— Мән мошу йәрдә туруп турай, сиз әву яқлардин отун терип келиңдә, мени үтиләң,— дәпту.

Момай тошқан билән жипини ташлап қоюп, өзи отунға кәткәндә, тошқан қечип кетипту. У қечип жүрсә, шамал учришип қапту.

Шамал:

— Мән сени домилитип ойнаймән,— десә, тошқан:

— Мән бәри бир қечип кетимән, униңдин саңа қизиқ оюн тепип берәйму? — дегәндә, шамал:

— Қени? — дәп сорапту.

— Әву йәрдә момайниң жипи бар, шуни учартип, момайни раса ахмақ қилмамсән,— дәп шамалниму йолға сапту. Тошқан хошаллиғидин ликилдап сәкрәп келиватса, алдиға йолвас чиқип қапту.

Йолвас:

— Уһ, уһ, дегән вақитта учраштиң, рисқилиқ екәнмән, раса татлиқ гөш йәйдиған болдум,— дәп тошқанни йемәкчи бопту.

— Тохта! Мениң ейтидиған сөзүм бар,— дәпту тошқан.

— Немә сөзүң бар? — дәп сорапту йолвас. Тошқан һодуқмай, сөзләшкә башлапту:

— Сән әву ғарниң бойида йетип тур, мән отун терип келәй, андин сән мени пиширип йә, болмиса гөшүмниң тәми йоқ,— дәпту.

Бу сөз йолвасқа майдәк тетип, ғар бойида ухлашқа башлапту. Тошқан отунни нурғун терип, йолвасниң йениға әкелип отни улуқ қалиғанда, отниң иссиқ тәптидин өрилип ятимән дәп, йолвас ғарға чүшүп кетипту.

Тошқан чеқирап нахша ейтип кетип барса, очилар учришип қапту. Очилар өдәк, қирғавул, түлкиләрни етивалған екән. Бир очи тошқанни көрүп атай дәп турғанда, тошқан:

— Һәй-һәй! Тохтаңлар! Мән силәргә наһайити пайдилиқ нәрсә ейтимән. Мону ғарниң нерисидики ғарниң бойида бир йолвас икки ташниң оттурисиға қисилип қапту, силәр берип келиңлар, мән силәрниң олжаңларға қарап турай,— дәптекән, очилар жүгришип кетипту.

Очилардин қутулуп хошал кетип барғанда, бүркүт учришиптудә:

— Сениң бешиңни чоқулаймән,— дәпту.

— Мениң бешимни немә қилисән. Мениң билән сән тоймайсән, әву йәргә барсаң бир йолвас икки ташниң арисиға қисилип қапту, берип шуни чоқула, саңа бир жилға йетиду,— дәпту.

Тошқан һәммини йолға селип, өзи егиз таққа чиқип қариса: момай отунларни, шамал жипни, бүркүт йолвасни издишип жүрүпту. Тошқан өзиниң мунчилик қувлуқ ишләткинигә хошал болуп, шунчилик қаттиқ күлүптуки, һәтта униң калпуги жирилип кетиптәкмиш. Шуниңдин бери тошқанниң калпуги журуқ болуп қапту.

НЕМИШКӘ УЛАР КӘЛМӘЙДУ?

Қедимий заманларниң заманисида, әҗайип чирайлиқ төгә болған екән. Униң узун, әгир шахарап кәткән мүңгүзи, келин, юмшақ, ипәктәк кокули, яйли, қуйруги, әҗайип сәзгүр, узун, чирайлиқ қулиғи барлиқ һайванларни қизиқтураттекән. Қайсила һайванат болмисун, төгиниң бирәр нәрсисини өзигә елишқа қизиқаттекән.

Бир күни төгә мөлдүрдәк сүзүк сүйи бар, өп-чөрисини йешил духавидәк яп-йешил чим басқан булақта су ичиватса, буға келип:

— Әссаламму әләйкум, бизниң гөзәл шаһимиз! Көзи яманларниң көзидин, тили яманларниң тилидин жирақ болуң. Худайим сизгә ағриқни йолатмисун,— дәп униң алдида өзиниң барлиқ шерин сөзлирини ейтип, яхши хисләтлирини көрситишкә башлапту. Ахири буға:

— Ей, гөзәлләрниң гөзили, қәдирданим төгә ака! Хапа болмай, сиз үчүн әң гөзәл, әң қәдирлик болған мүңгизиқизни маңа вақитлиқ берип турсиқиз, мән ата-анамниң йениға бармақчи едим. Ата-анамниң йенидин қандақ кәлдим, шундақ өз қолиңизға тапшуримән,— дәп ялвуруп турувапту. Андин төгә:

— Бопту, ата-анаңни көрүп кәл. Бирақ вақтида мүңгүзүмни елип кәл,— дәпту.

— Шундақ-шундақ, өз қолиңизға тапшуримән,— дәп буға униң мүңгүзини елип кетипту.

Төгә отниң учини йәп, суниң сүзүгини ичип жүрүпту. Бир күни ешәк:

— Шаһим, рәнҗимәй қулиғиңизни берип турсиңиз, биз нурғун һайванлар билән аз күнниң ичидә қишлайдиған қолайлиғарақ йәрләрни көрүп кәлмәкчи едуқ, шуниңға хапа болмисиңиз,— дәп ума ялвуруп турувапту.

Арилиқтин хелә күнләр өтүп кетипту. Буғидинма, ешәктинма хәвәр кәлмәпту. Шундақ күнләрниң күнидә ат келип:

— Ей, йәр йүзиниң хақани, мениң өз алдиңизға келишкә мәҗбур болғиним җениңиздин артуқ болған яйлиңиз билән қуйриғиңизни вақитлиқ берип турушиңизни өтүнүп сораймән. Палани йәрдә мениң дунниядики бари-йоқи бир талла акамниң тойи болмақчи екән. Шуниң үчүн яқ демәй берип турсиңиз,— дәп ума ялвурупту. Буға мүңгүзини, ешәк қулигини, ат яйлиси билән қуйригини елип, шуниңдин кейин улар төгигә йеқин йолимапту.

Шу хаталиғи үчүн төгә һәтта су ичкәндиму уларни келәмдекин дәп һәр қачан ян-йениға қарайдекән. Та мошу күнгичә төгә уларни күтмәктимиш.

КӘНҖӘ

Қедимий заманларниң заманисида Қәшқәр мәмликитидә үч ака-ука болған екән. Уларниң ата-аниси өлүп кетип, үчи шәһәрниң әң четидә пака, зәй бир гәмидә яшаттекән.

Әң чоңи жигирмә икки яшта, кәнҗиси он сәккиз яшта екән. Кәнҗә таз екән. Ата-аниси вапат болғандин кейин икки акиси қимарваз болуп кетипту. Кәнҗиси таз болғанлиғи үчүн икки акиси уни күндә тиллап, дүшкәлләп, уруп, кәч киргичә өй ишини ишлитәттекән.

Әнди сөзни шу шәһәрниң падишасидин аңлайли.

Падиша ордисиниң йениға чирайлиқ қилип, қириқ бир пәләмпәй салдурупту. Қириқ биринчи пәләмпәйдә падишаниң он сәккиз яшлиқ қизи олтирипту. Қиз орда алдини йорутуп турғандәк, көзлири қап-қара, икки қәләм қеши қулиғиға йәткән, қап-қара чачлири бурам-бурам болуп кәйнигә ташланған, назук бәл, ләвлири непиз, үзи анардәк, чишлири седәптәк екән.

— Әгәр кимдә ким ат билән үч мәртәм сәкритип, қириқ биринчи пәләмпәйгә чиқип қизимни йетиләп чүшсә, мән шунинға қизимни беримән,— дәпту падиша.

Ординиң алдиға шунчилик көп хәлиқ жиғилиптукин, һәтта хәлиқ ординиң алдиға патмай қапту. Ордиға күндә жирақ шәһәрләрдин, һәтта чәт мәмликәтләрдин шаһзадиләр үзлүксиз келип турупту. Лекин улар пәллигә йетәлмәйдекән.

Әнди сөзни үч ака-укидин аңлисақ, улар мундақ күндә еди:

Һәр күни әтигәнлиги икки акиси кочиға чиқип кетип, чүшлиги, көпинчә ахшими өйгә келәттекән.

Бир күни икки акиси әтигәнлик чейини ичип чиқип кәткәндә, кәнҗиси ата-анисиниң қәбригә берип кәлмәкчи болуп, зәраткалиққа меңипту. Бала ата-анисиниң туприғидин қайтип келиватқанда, зәраткалиқ ичидин бешида йоған ақ сәллиси бар, аппақ сақаллиқ бир бовай пәйда болупту. Бовай балини тохтитип:

— Балам, бу зәраткалиқта әтигәндә немә қилип жүрисән? — дәпту.

— Ата-анамниң өлүп кәткинигә бәш жил боливеди, шуларниң қәбридин келиватимән,— дәп бешидин өткәнләрниң барлиғини ейтип берипту.

— Андақ болса, мән саңа үч тал қил беримән, бешиңға күн чүшкәндә қилларниң бирини көйдәрсәң, асмандин ат чүшиду, шу ат арқилиқ мурат-мәхситиңгә йетисән,— дәп бовай қойнидин бир ақ, бир қара, бир қоңур қилларни чиқирип берип, балиниң йенидин азла нери берип, йоқап кетипту.

Бала өйигә берип өй ишлирини түгәткичә кәч кирипту. Қараңғу чүшкәндә икки акиси келип, тамақлирини ичип болуп, йеничә йетип, әпийүн чекип, падиша қизиниң сөзигә чүшүп кетипту.

Чоң акиси:

— Әшу қиз қандақ адәмзатниң, қайсу бәхитилик жигитниң қолиға чүшидекин? — десә, оттуранчиси:

—Вай, ундақ қизлар бир падишаниң балисиниң қолиға чүшмәй, биздәкләр бешини ташқа урған биләнму қолға чүшмәйду,— дәпту.

Чоңи:

— Әшу қизни қайсила болмисун бир падишаниң оғли алғанда, падиша қириқ кечә, қириқ күндүз той қилидекән, шу вақитта раса полу йәймиздә,— дәпту.

Оттуранчиси:

— Той пүткичә биз мону тазни өйгә солап қоюп, талаға чиқармайли,— дәпту.

Чоңи:

— Тойниң ашлирини елип келип, тазниң көзичә козақозаң қилип тазга бәрмәй йәймиздә,— дәп улар йерим кечигичә хам хияллар билән өзлириниң ағзиға серик су кәлтүрүп ятқан йәрлиридә ухлап қапту.

Әтиси әтигәнлиги икки акиси созулуп-керилип өйидин чиқип кетип берип:

— Һәй, таз! Бүгүн яхширақ тамақ әт, болмиса биздин көрисән,— дәп дүшкәллишип кетип қапту.

Кәнҗә өйини бесиқтуриветип, шәһәрниң четигә чиқип қара түкни көйдүрсә, асмандин қара тулпар кишнәп чүшүпту. Атниң егәр-тоқумлири үстидә атниң рәңгидә кийим-кечәкләр бар екән. Бала кийимләрни кийип, атқа минип, өзидин-өзигә хошал болуп, кичиккинә бир кәлчәк бойиға берип шолисиға қарап:

— Мән қайсу падишаниң балисидин кам?! Артуқ болсам артуққин, кам әмәс,—

дәп хошаллиғида қақахлап күлүп, орда тәрәпкә меңипту. Ординиң алдиға барса, адәмләр шунчилик нурғун едики, һәтта Кәнҗә орда алдиға беришқа һодуқуп қапту. Өзини тутувелип, аста хәлиқниң арисиға кирип:

— Пош-пош-пош! — дәп маңғанда хәлиқ иккигә айрилип йол берипту. Бала қизниң җамалиға ашиқ болуп қарап турғанда, бир келишкән яш шаһзадә етини оқтәк жүгәртип берип сәкрәткәндә, аран бәшинчи пәләмпәйгә чүшүпту, атни йәнә бирни урғанда, икки пәләмпәй көтирилип туруп қалғанда, үсти-үстигә қамча тегивәргәнликтин, йәнә бир пәләмпәй көтирилип, қирчақлап қапту. Кәнҗә өп-чөрисигә сәп селип қариса, икки акисиниң чәттә турғанлиғини көрүп қапту. Йәнә үч-төрт жигит атлирини сәкрәткәндә, һеч қайсиси онинчи пәләмпәйдин ашмапту. Новәт Кәнжигә келип, етини жүгәртип сәкрәткән екән, ат он алтинчи пәләмпәйгә чүшүпту:

Хәлиқ:

— Ур, атни ур! Тизгинини тарт! Һә, йәнә!—дәп чуқуришип кетипту. Бала болса, аста төвәнләп, етини йорғилитип, кәлгән йеқи билән кетип қапту. Хәлиқ балиниң қариси жүткичә кәйнидин қарап қапту. Бала қилни көйдүргән йеригә берип кийимлирини йешип, егәр үстигә қоюп, атниң тизгинини қойивәткәндә, ат учуп асманға көтирилип ғайип бопту. Бурунқи кийимилирини кийип, өйигә келип, күндикидәк өй ишиға киришип кетипту.

Кәч киргәндә икки акиси келип:

— Һәй, таз, әкә тамақни! Бүгүн қандақ тамақ әттиң? — Болуй! — дәп дүшкәлләп тамақниму ичип бопту. Тамақ ичилип болғандин кейин оттуранчиси:

— Һелиқи қара ат, қара кийим кийип кәлгән қайси падишаниң балисекин? Өзима шундақ чирайлиқ, етима раса келишкән екәндә. Атни йәнә қаттиғирақ бир-иккини уривәткәндә, тақ қизниң алдиғила чүшәттидә,— дәпту.

Кәнҗә:

— Әшу мән болсам,— десә.

Чоң акиси:

— Сән таз ундақ болмай, унчилик атқа минмәй қал, саңа ундақ атларниң тезигима тәгмәйду. Әгәр сән ундақ атларниң тезигини терип кәлсәң, мән күлүп кетәттим,— дәпту.

Әтиси икки акиси чиқип кәткәндә, Кәнҗә қил көйдүргән йеригә берип, қоңур қилни көйдүргәндә, асмандин торуқ тулпар чүшиду. Атниң үстидики кийимни кийип, етини йорғилитип орда алдиға барса, хәлиқ йәнә нурғун екән.

У:

— Пош-пош-пош! — дәп маңғанда, хәлиқ иккигә айрилип:

— Һой, бу түнүгүнки балиғу?! — дәп һәммиси балиға қарапту. Кәнҗә кәлгәндә тәйярлиқ көрүватқан шаһзадиләр әйминип, һәммиси бир чәткә чиқип турупту. Кәнҗә етини жүгәртип келип, пәләмпәйгә аз қалғанда тизгинини тартқанда, ат жигирмә бәшинчи пәләмпәйгә чүшүпту, тизгинини йәнә тартқанда оттуз бәшинчисигә чүшүпту, андин атниң тизгинини төвән тартипту. Хәлиқ йәнә чуқуришип кетипту. Лекин бала:

— Оюн әтигима қалсун! — дәп йәнә кәлгән йеқи билән кетипту.

Икки акиси өйигә келип, йәнә шу параңға чүшүп тазни дүшкәлләп ухлишип қапту. Таз болса:

— Бопту, дүшкәлләвериңлар, кейин йәнә көрәрмиз, — дәпту.

Әтиси әтигәндә акилири кәткәндә, Кәнҗә өйи билән хошлишип, шәһәрниң сиртиға чиқип, ақ түкни көйдүргәндә, асмандин ақ тулпар кишнәп чүшүпту. Атниң үстидики ақ кийимләрни кийип, йорғилитип орда алдиға барғанда, хәлиқ балини тонуп йол берипту. Кәнҗә падиша қизиниң удулиға берип хәлиққә азирақ сәп селип туруп, андин атни жүгәртип, пәләмпәй аз қалғанда тизгинини шундақ тартса, ат оттузинчи пәләмпәйгә чүшүпту, тизгинини йәнә тартқанда қизниң алдиға чүшүпту. Буни көргән хәлиқ шунчилик хошал болуптекин, хошаллиғидин чуқурашқанда, шәһәрниң сиртидики хәлиқләр «бу немә аламәттур» дәп қорқушуп, һәммиси шәһәрниң ичидики дәл-дәрәқләргә мөкүшүпту.

Кәнҗә мәликиниң юмшақ билигидин тутуп, йетиләп төвән чүшүпту. Буни көргән

падиша иккисини ордиға башлап әкирип, тойни дәрру башлаветипту.

Әнди сөзни балиниң акилиридин аңлайли:

Улар кәч киргәндә тойдики ашқан-ташқанларни булушип-талишип бир-бирлири билән соқушуп, әйтәвир аран йерим қосақ өйигә күндикидин кәч барса, өйидә таз йоқ екән. У иккиси «тазма тойдекән» дәп терикишип, ухлап қапту. Әтигәнлиги турса, чай тәйяр әмәс, таз йоқ. Йәнә терикип-боғулуп «ашқа кәч қалдуқ» дәп жүгришип кетип қапту. Шундақ үч күн өтүпту. Үч күндә улар тонувалғусиз өзгирипту. Кийимлири жиртилип кәткән, байлардин ашқан сүйәкләрни ғажилаш үчүн талишип соқушқанда башлири, үзлири йерилған екән. Үч күн полу йәймиз дәп баш-көзигә устиханлар билән таяқ йәп ач қапту.

Кәнҗә тойға үч күн болди дегәндә йениға икки акисини елип келишни сорапту. Черикләр иккисини ордиға елип киргәндә улар қорқушуп, иниси уларниң көзигә падишадәк көрүнип кетипту. Иккиси инисиниң путиға жиқилип:

— Ей, улуқ падишайимиз! Бизниң һеч қандақ гунайимиз йоқ! Мундақ улуқ күнләрдә бир қошуқ қенимиздин кәчсиңиз,— дәп жиғлишип ялвурушипту.

Кәнжә:

— Кәчтим! Буларни қулларниң арисиға қошуңлар! — дегәндә иккиси хошаллиғидин Кәнжиниң путлирини сөйүп, кейин униң үзигә қарап, у падиша әмәс, бәлки өзлириниң иниси Кәнжә екәнлигини билип, даң қетипла қапту. Икки акиси Кәнжиниң падиша ордисида падишаниң қизи билән олтарғанлиғини көрүп, өзлириниң көзлиригә өзлири ишәнмәпту. Кәнжә икки акисини ордида қуллар қатарида ишлитипту.

Падиша болса, қириқ бир кечә, қириқ бир күндүз той қилип берипту.

Бизма йеқила шу тойлардин аш йәп кәлдуқ, аш йәйдиған новәт сизниң. Тойға мәрһәмәт!

ҚЕРИҒАНДА ЕЧИЛҒАН БӘХИТ

Бар екән, йоқ екән, хошал екән, хапа екән, ач екән, тоқ екән, ақ екән, қара екән, дунияда бир бәхитсиз қери бовай яшиған екән. У бовайниң дунияда қери ала етидин башқа йә балилири, йә момийи, йә уруқ-туққанлири йоқ екән. Бовай күндә қорай оруп, базарға апирип сетип, өзигә азтола нан, чай, тузларни елип, өйигә қайтаттекән. У бир күни ухлап қелип, қорайға кәч қапту. Алман-талман чай қайнитип, алдириғинидин очақниң алдидики отни айришни унтуп, оғақни, ағамчини елип, еғилдики ала етини минип қорайға кетипту. Бовай қорай оруп базарда сетип, икки тоғач, азирақ чай, тузни елип, өйигә қарап меңипту.

Бовай маңивәрсун, биз әһвални өйидин көрәйли. Бовай әтигәнлиги қорайға кәткәндә, очақтики от мантидики қорайға тутишип, қорайдин кигизләргә тутишип, кигиздин әски яғач каривәт көйүп, каривәттин қозуқтики әски жуга, чапанлар көйүп, улардин торустики борилар, чәңзиләр, лимлар көйүшкә башлапту. Лимлар көйүватқанда хошнилири көрүп опур-топур, ваңа-чуң болушуп, хәлиқ жиғилип өчиришкә башлиғанда, лимлар ичигә гүмүрүлүп чүшүпту.

Бовай өйигә келип, өйини тонумай қапту. Бурунқи өйиниң орнида төрт там вә күлләрла қапту.

Бовайниң туридиған өйи болмиғанлиқтин, у шәһәрдин кетип қапту. Кәч киргичә меңипту вә алдиға бир дәрия тоғра келип қапту. Дәрия бойида түнәп, әтигәндә туруп қариса, дәрияниң бойи шунчилик һәйвәтлик екән. Дәрияниң нерисида тағ, дәрия бойи бостанлиқ, гиләмдәк чим екән. Бовай башқа яққа бериштин ялтийип, яғачларни жиғип кәпә ясашқа башлапту. Кәпини ясап болуп, дәм елип, дәрия бойини көрүп жүрсә, он нәччә қой отлап жүргидәк. «Егиси кәлсә беривétәрмән» — дәп қойларни жиғип беқишқа башлапту. Дәрия бойида йәттә-сәккиз күн шу йәрдики мевиләрни жиғип йәп жүрүпту. Лекин қойниң егисидин хәвәр болмапту. Бовай болса:

— Буларни маңа худайимниң бәргини,— дәп қойларға еғил ясапту. Дәрия бойида йәнә аз күн жүргәндин кейин, шәһәрдин өзигә керәклик нәрсиләрни: қамақ, белиқ тутидиғанға торларни әкәпту. Дәриядин белиқ тутуп һаят кәчүрүшкә башлапту.

Бир күни бовай белиқ тутиватса, йәттә-сәккиз бала дәрия бойидин йоған бир белиқни сөрәп кетип барғанлиғини көрүп қелип, белиққа ичи ағрип, балилардин соравелип, уни суға қоюветип, орниға балиларға йоған бир қой берип, балиларни хошал қайтуруветипту. Балилар кәткәндә белиқ судин чиқип бовайға:

— Саңа немә керәк? Немә керәк болса, шуни тепип бериш мениң қолумдин келиду,— дәпту.

Бовай немә соришини тапалмай ойлинип олтирип қалғанда, белиқ:

— Мән белиқларниң падишасиниң балиси болимән, мән сени дадамниң алдиға апиримән, дадам саңа алтун-күмүчләрни бәрсә, сән уларға қарапма қоймай, ишикниң түвидә бир күчүк бар, шуни бериң, дәп ялвуруп туривал,— дәп җекипту.

Бовай разилиғини бәргәндә белиқ суға кирип кетип, йоған икки белиқни бовайниң алдиға әкилип, бовайниң бешиға алтун қалпақ кийгүзүп, бир белиққа миндүрүп, суниң тегигә елип кирип кетипту. Бовай бир чағда қариса, қариғайдәк йоған белиқлар әп-чөрисидә жүргәнлигини көрүп, қорқушқа башлапту. Тонуш белиқ болса:

— Қорқма, әнди кәлдуқ,— дәп йоған бир чирайлиқ су асти өйгә елип кирипту.

Өйниң ичидә техиму йоған белиқлар бар екән. Бовай өзини тохтитивелип, хатирҗәм болушқа башлапту. Бовай ахири белиқлар падишасиниң алдиға берипту. Падиша хошал болуп, алтун тавақларда алтун-күмүчләрни елип келип бовайниң алдиға чечишқа башлапту. Лекин бовай уларға қарапму қоймай, падишаниң көзигә қарап турупту. Бир чағда йоған ғоҗунниң икки бешиға толтуруп әң есил ташларни елип кәптудә, бовайниң алдиға қоюпту. Лекин бовай униңғиму қарап қоймапту. Падиша һәйран болуп:

— Адәм балисиға буниңдин артуқ йәнә немә керәк? Буниңдин башқа немә халайсән? Немә халисаң сора, беримән,— дәпту.

— Әшу күчүкни бәрсиңиз, башқа нәрсиләрниң кериги йоқ,— дәп күчүкни көрситипту бовай. Белиқлар падишаси хелиғичә ойлинип туруп, ахири:

— Баламни өлүмдин қутулдурупсән, бопту, бәрсәм берәй, күчүкни,— дәп берипту.

Падишаниң буйруғи бойичә йәнә икки белиқ бовайни сиртқа ачиқип қоюп, қайтип кетипту. Лекин бовай қутулдурувалған белиқ кирип кәтмәй бовайға:

— Әгәр бешиңға күн чүшкидәк болса, мана мошуниң бирини көйдүрсәң мән шу заман алдиңда болимән, бирақ есиңда болсун, дәрияниң бойида көйдәр,— дәп қанитидин үч тал түкини жулуп берипту. Бовай хошал болуп, өйидә күчүкни очақниң йениға қалдуруп қоюп, өзи қойларниң қешиға кетипту. Кәч киргәндә қойларни һайдап келип, қораға солаветип, кәпигә кирип даң қетип турупла қапту. Чүнки кәпиниң ичи сәрәмҗан болуп, кәпиниң оттурида дәстихан селиқлиқ, дәстиханниң үстидә үч түрлүк тамақниң һори чиқип турупту.

Бовай көзлирини угилап қариса, һәммиси раст. Бу тамақларни ким әткәнлигини ойлап-ойлап һеч тапалмиғандин кейин, аста берип тамақларға еғиз тегип көрсә, шунчилик тәмлик екән. Бовай мундақ тамақларни өмридә йегәнму яки йемигәнму һеч есиға чүширәлмәпту. Әтигәндә туруп қариса, йәнә йеқила пиширилгән түрлүк тамақ дәстихан үстидә турупту. Тамақни йәп болуп, қойларни һайдап меңип күчүкни чақирса, чиқмапту. Кирип қариса, ятқан җайидин һеч қимирлимапту. «Бу өлүкму, тирикму?» — дәп қолиға елип қариса җени бар, йөткәп қойса йәнә бурунқи җайиға берип йетивапту. Қойларни һайдап кетипту. Чүшлүги келип кәпигә кирсә йәнә һәр түрлүк тамақлар тәйяр турған екән. Бовайниң көңлидә һәр түрлүк әндишиләр пәйда бопту. Тамақларға қарапму қоймай, қери етиға минип күчүкни чақирса чиқмапту. Шу күни қойларни кәч һайдап кәпту. Еғилға һайдиса кирмәй, һәр яққа питирап қечишқа башлапту. Күчүктин аз болсима ярдәм келәмдекин дәп чақирса, уму чиқмапту. «Шунчә алтунларни бәрсә алмастин, мошу өлүмтүк бир күчүкни алдимма!» — дәп терикип-боғулуп жүрүп қойларни аранла солавапту.

Һерип-ечип кәпигә кирсә, йәнә тамақлар дәстихан үстидә турған, очақниң алдиға қариса, күчүк түгүрлинип ятқан, аччиғида күчүкни бирни тепип, тамаққа қарап, қосиғи техиму ечипту. Қосиғини тойғузуп, йеничә йетип: «Бу тамақларни ким етидиғанлиғини әтликкә биливалай» — дәп ойлап, ухлап қапту. Әтиси әтигәндә туруп қойларни һайдиған болуп, өзи дәл-дәрәқ бар йәргә кирип қарап турупту. Лекин һеч нәрсә көрүнмәпту. Чүшкичә марап һеч пайда чиқиралмай, кәпидә әтигәнлиги елип қойған тамақларни йәп, қойларға бармақчи болуп кәпигә кирсә, йәнә тамақлар тәйяр турған екән. Чүштин кейин йәнә марап йетип зерикип-терикип, путиниң учи билән кәпигә аста йеқинлишип ичигә қариса,

кәпиниң ичидә он сәккиз яшлиқ, он төрт күнлүк айға охшаш чирайлиқ кәлгән бир қиз белиқниң белидәк бели билән толғинип, кейиктәк чаққанлиқ билән һәрикәт қилип, у яқтин-бу яққа немиләрниду тошуп жүргәнлигини көрүпту. Жүгүрәп кирип қизниң икки билигидин чиң тутуп туруп:

— Сиз ким болисиз? Нәниң қизи, қандақ бу йәргә келип қалдиңиз? — дәп соалларни үсти-үстигә яғдуруветипту, Пәриләрдәк чирайлиқ шох кәлгән қиз:

— Мән пүткүл белиқларниң падишасиниң қизи болимән. Мени дадам пәқәт инимни өлүмдин қутулдурувалғиниңиз үчүнла сизгә бәргән, сиз елип кәлгән күчүк мән болимән,— дәп қизил гүлдәк қизирип йәргә қарапту.

— Андақ болса, маңа қиз болуп қелиң, маңа сиздәк бир қиз керәкти,— дәпту бовай.

— Мақул, ата, мән бүгүндин башлап сизниң қизиңиз болимән. Һазир мону кәпиниң орнида йоған чирайлиқ бир өй пәйда болиду,— дәпту қиз.

— Һой, қизим, ундақ өйни бизгә ким селип бериду?

— Қорқмаң, ата, һазир пәйда болиду. Сиз көзүңизни жумуп туруң, мән талаға чиқип, сизни чақирғанда чиқиң,— дәп қиз сиртқа чиқип, яғач билән йәрни колап, тописини чечип, яғачни йәргә үч қетим урғанда кәпиниң орнида йоған, чирайлиқ яғач өй пәйда бопту. Қиз сиртта туруп атисини чақирғанда, бовай көзини ачса аламәт бир дунияниң ичидә қалғандәк һәйран болуп, қарапла қапту. Бовай униң сирини сориса, қиз:

— Мени дадам он бәш жил оқутти. Мән устазлиримдин он бәш жилда қириқ бир миң түрлүк һүнәр үгәндим,— дәпту.

Бовай билән қизниң һаяти бәхитлик өтүшкә башлапту.

Әнди биз шу мәмликәтниң падишасидин сөз аңлап көрәйли:

Күнләрниң бир күнидә падиша қириқ бир вәзири билән шикарға чиққан екән. Уларниң озуғи түгәп қапту. Озуқ түгигән күни улар һеч немә учриталмай келиватса, алдидин бир бөдүнә чиқипту. Қириқ иккиси қириқ икки яқтин етип, бөдүнини олжа қипту. Улар оти йоқ болғанлиқтин, бөдүнини пиширәлмәй турса, жирақтин исниң чиққанлиғини көрүп, падиша бир вәзиргә:

— Сән мошу бөдүнини ис чиққан йәрдин пиширип кәлгин,— дәп буйрупту.

Вәзир ис чиққан өйгә барса, бизгә тонуш бовай билән қиз өйдә екән.

Вәзир кирип:

— Мону бөдүнини мошу йәрдә пиширивалай,— дәп болған вақиәниң һәммисини ейтип берипту.

Бовай:

— Очақта пиширивал, — дәпту.

Вәзир очаққа от қалап бөдүнини үтиләшкә башлапту, қизни көрүп чирайлиқлиғиға һәйран болуп, қизға қарап олтирипла қапту. Бир чағда «тур» дегәндәк қилипту. Ирғип турса, үтүләватқан бөдүнә көйүп түгәпту. Вәзир падишадин қорқуп, жиглашқа башлапту. Қиз:

— Хапа болмаң, мән һазир сизгә бөдүнә тепип беримән,— дәп ундин азирақ елип, сүт арилаштуруп хемир жуғуруп, хемирдин кичиккинә бир бөдүнә ясап, пиширип берипту.

Вәзир хошаллиғидин рәхмәт үстигә рәхмәтләрни ейтип, етини чаптуруп падишаниң қешиға кетипту. Хемирдин ясалған бөдүнини падишаға апирип бәргәндә, падиша йәп, тоюп вәзирлиригә бәрсә, уларму тоюп кетипту. Падиша буниңға һәйран болуп, вәзирдин сорапту.:

— Сән бу бөдүнини қандақ пишәрдиң? Әслидә бир бөдүнигә тоюп кәттуқ. Буниң қандақ сири бар? — дәпту.

Вәзир:

— Әй, шаһларниң шаһи, бизниң улуқ шаһимиз, әгәр мениң бир қошуқ қенимдин кәчсиңиз, һәммисини ейтип беримән,— дәп падишаниң путиға жиқилип ялвурғанда, падиша:

— Ейт чапсан, кәчтим! — дәпту.

— Мән бизниң етивалған бөдүнини елип, сиз көрсәткән йәргә барсам, дәрия бойиға селинған йоған, чирайлиқ бир яғач өй екән. Мән у өйни чоң бир байниң язлиғи дәм алидиған йеримекин дәп ичигә кирсәм, қери бир бовай билән бир қиз олтирипту,— дәп вәзир болған вақиәни баштин аяқ ейтип берипту.— Биз йәп тоюп кәткән әшу қизниң қолидин чиққан «бөдүнә»,— дәпту сөзини аяқлаштуруп вәзир.

Падиша қизға ғайибанә ашиқ болуп, аһ уруп ордиға берип:

— Мән шу қизни алғиним алған! Һазир берип бовайни елип келиңлар! — дәп әлчиләрни әвәтипту.

Әлчиләр бовайни падишаниң алдиға елип кәлгәндә, падиша:

— Сизниң қизиңизға мошу мәмликәтниң падишаси ашиқ екән. Сиз шу падишани күйоғуллуққа лайиқ көрәмсиз? — дәпту.

— Яқ, мән дуниядики бари-йоқи бир тал қизимни падишаға бәрмәймән, өз хилидики өзәмдәк аддий дехан жигиткә беримән! — дәпту бовай.

— Әгәр бәрмисәң күч билән алимән!

— Қолуңиздин кәлсә елиң! Қизимниң хили сиз әмәс. Падиша бовайға майлиқ сөзлириниму ейтипту, өлтүримән дәпму қорқитипту. Лекин бовай һеч чөчимигәнликтин, немә қилишни билмәй, бешиниң ичима, тешима қетипту. Үч күн өткәндә падиша бовайға қириқ төгигә қиммәт баһалиқ жүкләрни артип әвәтипту. Бовай билән қиз:

— Бизгә байлиқниң кериги йоқ, биз падишадәк дунияға берилмәймиз, бизгә өзимизниң маңлай тәримиздин тапқанлиримиз йетип ашиду, һазирдин бу немилириңларни йоқитиңлар,— дәп қайтуруветипту.

Бир һәптә өткәндә падиша оң қол вәзирлириниң әқили билән бовайни чақиртип:

— Мениң бир шәртим бар, шуниңға қандақ қарайсән? — дегәндә, бовай:

— Аңлап бақайли,— дәпту. Буниңға хошал болған падиша:

— Биз ат чепиш салдуримиз. Әгәр мениң етим өтүп кәтсә, мән сениң қизиңни алимән, әгәр сениң етиң өтүп кәтсә, сән мениң бир аялимни алисән,— дәпту.

Бовай разилиқ билдүрүп, хапа, өйигә қайтипту. Ахшими қонақни нурғун беривәткәнликтин, қери ат өзини көтирәлмәй йетип қапту. Бовай техиму хапа болуп өйигә кирсә, қиз немә болғанлиғини сориған екән, бовай вақиәләрни бир-бирләп ейтип берипту.

— Иним бир немиләрни ейтмиғанмеди? — дәпту қиз.

— Ейтқан, ейтқан,— дәп бовай дәрия бойиға берип бир тал түкни көйдүргәндә, белиқ чиқип:

— Немә болди, немә вақиә? — дәп сорапту.

Бовай болған вақиәләрни ейтип бәргәндин кейин белиқ:

— Қорқма, хатирҗәм өйүңгә барғин, бир гәп болуп қалар,— дәп йенип суға кирип кетипту.

Бовай алдираш өйигә кәлсә, һойлисида тулпардәк бир ат бағлақлиқ турғанлиғини көрүп, хошаллиғида атқа минмәкчи болуп, атниң тизгинини туталмай турғанда, қиз чиқип атқа мингизип қоюптудә, егәргә бовайни чиң бағлаветип:

— Әнди кетивериң,— дәп ақ йол тиләп қапту. Бовай ордиға барса, падиша тәйяр турған екән.

— Биз үч кечә-күндүзлүк йәргә чепишимиз,— дәпту падиша. Улар шәһәрниң сиртиға чиқип атлирини қоюп берипту. Дегән йеригә бовай чүш болмай йетип берипту, падиша вәзирлири билән күн олтарғанда аран йетип кәпту. Буниңға чидимиған падиша сөзидин тенип:

— Әнди мән үч қетим мөкүмән, үчилисидә мени тепивалсаң, мән йеңилдим, әгәр тапалмисаң сән йеңилисән,— дәпту. Бовай униңғима наилаж мақул болғандин кейин, өйигә келип хапа олтарғанда, қиз немә болғанлиғини сорапту. Бовай һәммә болған гәпни сөзләп бәргәндин кейин қиз:

— Падиша орда дәрвазисиниң үстидики алтун қәпәзгә булбул болуп киривалиду, дәрвазиниң оң йеқида шота бар, сиз шу шотини қоюп, қәпәзни елип, ичидики булбулниң бойнини үзүветиң,— дәп әқил үгитипту.

Әтиси бовай ордиға барса, падишаниң мөкүп кәткәнлигини ордидикиләр ейтипту. Дәрвазиниң алдиға барса, дәрваза үстидики алтун қәпәздә бир булбул шунчилик муңлуқ сайраветиптуки, һәтта бовай өзини бир дәм йоқитип қоюпту. Барлиқ күчини жиғип, шотини қоюп, қәпәзниң ичидики булбулниң бешини тутуп жулай дәп турғанда:

— Вай-вай! Тохта-тохта! — дәп падиша әксигә кәпту.

— Бүгүн биринчи күни мән йеңилдим,— әтә йәнә мөкүмән,— дәпту.

Бовай өйигә берип, вақиәни қизиға сөзләп бәргәндә, қизи:

— Әтә падиша ординиң кәйнигә селинған әски өйгә мөкүвалиду, сиз шу өйгә кирсиңиз, өйниң ичидә йоған ақ иштларниң оттурисида қара ишт киргән адәмни йәвәткидәк һавишип есилиду, сиз һеч қорқмай, қара иштниң икки қулиғидин тутуп, боғузлаветиң,— дәпту.

Әтиси бовай ордиға барса, падиша мөкүп кетипту. Һеч яққа қаримай, ординиң кәйнидики әски өйгә кирсә, икки чәттә икки ақ ишт, оттурида қара ишт биләктәк зәнжир билән бағлақлиқ екән. Бовай кириши биләнла, иштлар шөлгәйлирини еқитип, зәнжирлирини үзүвалидиғандәк етилип һавшипту. Бовай барлиқ күч-ғәйритини жиғип, қара иштниң икки қулиғидин тутуп, бесивелип, йәргә ниқтап, өйидин еливалған пичиғини чиқирип иштни боғузлай дәп турғанда ишт адәм сияқиға келип:

— Һой-һой, тохта, тохта! Болди-болди, йеңилдим! — дәп вақирап ялвурушқа башлапту.

Бовайниң падишаға ичи ағрип, уни—падишани қоюветипту. Падиша қорқуп кәткинидин «Әгәр үчинчи қетим мөксәм, бу мени өлтүрүветиши мүмкин. Униңдин жанниң барида буниңдин чапсанирақ қутулай» — дәп, тоққуз хотунининиң әң кичигини бовайға берипту. Бовай падишаниң аялини елип, икки жилдин кейин қизини өз разилиғи билән деханчилиқта даңқи кәткән бир жигиткә берип, бәхитлик һаят кәчүрүпту.

ҮЖМӘ САЙИСИНИ САТҚАН БАЙ.

Бурун бир йезида бир бай бар екән, униң базарға өтүдиған чоң йол үстидә йоған бир һойлиси, ишик алдида наһайити йоған бир түп үжмә дәриғи бар екән. Униң сайиси чүш вақитлирида йолға, һойлиға вә кәң шадилиқ айванлириға чүшүп туридекән. Деханлар вә йолувчилар иссиқ күнләрдә һерип-ечип келип, шу үжмә сайисида һадуқ елип өтмәкчи болса, бай чиқип:

— Нәгә берип сайидисаң шу йәргә берип сайидаш...— дәп қоғлайдекән.

Шу йезида Әпчиләм дегән бир жигит болуп, у жигит байниң шундақ пәслик-пиңсиқлиғиға ғәзәплинипту. Қандақ қилсақ дәрдимиз чиқар, дәп ойлап-ойлап «күлүпту», Қосаққа бир иш пүкүпту. Лекин қосиғидики журини чиқарғичә, күз өтүп, қиш кәпту, кәлгәндиму еғир кәпту. «Қиш очиғи тар, қоп, өйүңгә бар» болупту. Ағинилири билән мора очақ алдида муңдашқидәкму яки бирәр дәртниң сирини ачқидәкму болалмапту. У яққа жүгрәп бекипту, жаңгалдин тоғрақ тошуп сетипту, угаклирини әкилип очаққа йеқипту. Шундақ қилип, анилирини бекипту.

Қосақлар тартишип пәй болғанда, сүңәкләр ичидә илик түгәп нәй болғанда, әтияз келипту. Балилар чечәк теришип ойнапту. Етизларда муңлуқ нахша, тирикчилик қайнапту.

Чуғлуқлар ечилипту. Каккук сайрапту. Әпчиләм етиз йоллирида ағинилири билән тепишип — бир түгүнгә келишип, көңли арам бопту. Андин бир күни шәһәргә нахша ейтип раван бопту:

Базар йоли жирақ йол,
Томузда балла жиғлайду...
Сайида ятай десәң,
Байлар чиқип қоғлайду.
Бу аләмни кәң дәйду,
Биләлмидуқ задила.
Алқанчилик йәр турмақ
Йетәлмидуқ сайиға.

Әпчиләм маңа-маңа қақ чүшләр билән һерип-ечип тәргә пишип, аран һелиқи байниң ишик алдиға улиша-улашмай, иштлири қавапту; үжмә сайисиға «Уһ» дәп өзини ташлишиға, бай чиқип вақирапту:

— Һәй, гадай, әнди сән нәдин пәйда болдуң, өт бу яққа!

— Бай ака, бу көпчилик өтүдиған йол үстиғу?

— Йол көпниң болған билән, сайә мениң...

— Бир демимни еливалғичә үжмилириниң сайиси түгәп қалмас!

— Түгәп кәтсә боламду әмсә, үжмини өстүрүп бәргәндәк гәп қилисәнғу? Биләмсән,

бу үжминиң һәр бир йопурмиғи бир ақ тәңгигә тохтиған!..

— Бу гәпчә, мән пулниң сайисида олтириптимәндә?

— Тоғра, лекин пулниң сайисида бай өзи олтириду. Мән саңа шуни ейтип қояй, әгәр пулуң болса, сәнму олтирисән.

— Пулум болса, олтирамдим?

— Һә, әлвәттә.

— Андақ болса, үжмилириниң сайисини сатамла?

— Чоң сөзлимәй, йолуңга маңсаң қандақ боларкин!

— Пулниң чоң сөзлитидиғанлиғини өзлири билмәмла? Бай дудуқлап қапту вә пулни ойлап жим болупту.

Қулақлири диң болупту. Ахир тақәт қилалмай, тили сөзгә кәпту, сөзгә кәлгәндиму, авал баһаға — пулға кәпту... Әпчиләм:

— Сода иши асан әмәс, силиму имам, мәзинлирини қичарсила, мәнму бир-икки ағинилиримни қичирай, хәтмөр қилишайли...— дәпту.

Бай:

— Гепиң раст болса, сәл тохтимамсән, авал баһасини келишәйли. Андин учидин бир нәрсә бәр, қалған ишлар болса асан,— дәпту. У яққа тартишип, бу яққа тартишип, ахири үжмә сайисиниң баһаси төрт йүз тәңгә ақ күмүчкә сода болупту. Учидин әллик тәңгә берип, орниға байдин тил хәт елип, Әпчиләм ағинилирини қичарғили меңипту.

Байниң шу йәрдин ағизи қулиғиға йетип: «Худа урған ахмақни, әнди бай акаңниң урғинини көр! Мундақму олжа боларму...» дәпту дә, молламға киши жүгәртипту. Арқидин, тохта дәпту көңлидә: «Буни кишиләр туймисун, иш бузулмисун. Молламни тоғрилаш үчүн өзәм беришим керәк» — дәп өзи жүгрәпту.

Әтиси булар жиғилипту. Имамму байкамлар билән мақуллишивелип, мөһри ялап олтирипту. Әпчиләмму Розимәткә охшаш бир-икки ағинилирини башлап, алдин тәйярлавалған сөзлирини диллириға пүкүп, жайлавалған пуллирини бәллиригә түгүп, йетип кәпту.

Моллам:

— Әлвәду минәл иман бизләр болсақ шаһит...—дәп қәләмни қәғәзгә сугашқа башлапту; Мөр хәтниң бешиға: «Тәхийи бир миң, ешиги үч йүз, тоқуми он тоққуз, маһи сәпәр хошнисида, бай ғожамниң һойлисида»,— дегәнгә охшаш сөзләр, андин: мәнки Сәләй бай һойламниң коча пасилидики чоң үжминиң сайисини Әпчилахунға өз ихтиярим билән һазари мәжлис алдида төрт йүз тәңгә күмүчкә саттим. Таки үжмә өзи қерип йоқалғичә, униң сайисидин Әпчилахун вә һәттаки униң ағинә, хиши-әқрибалириму һәр қачан, һәр заман бемалал пайдилиниду. Мабада буниңға «Пеқир» вә мениң әвладим нарази болуп, дава қилса, жут шәръи алдида даваси батил болғай...» дегән гәпләр йезилипту. Ахириға сатқучи, алғучи вә гува-шаһитлар қол қоюпту. Ахунум:

— Мубарәк болсун, Әпчилахун! Силидәк макансиз бир адәмниң бай хожам ишиги алдида мунчилик мүлүккә егә болғини — худаниң чоң илтипати, силиниң башлириға үжминиң сайиси әмәс, бай ғожамниң сайиси чүшти...— дәпту мөрә һәққи елип, қойниға селип.

Бир күни байниң хотунлири һосма қоюшуп олтарса, байниң балилири һойлиға жиғлап киришип кәпту. Ағча хенимлар супиларға путлишип, жиқилип-қопуп, шундақ чиқса, балилири үзлирини татлап, йәрни тепип өлгидәк һаңрапту.

— Вай, алтун қозилирим, немә болди, ким урди?— дәп сорапту.

— Үжмә сайисида ятқан ешәкчиләр сайиға йеқин келишмә, һармилар! — дәп тиллиди, һә... һә! — дәпту.

Үжмигә чиқимиз десәк, сайә йоқ йәрдин чиқиш...— деди. Дадам қени?

— Вай, бешиңни йәйдиған гадайлар... Әнди өлүптуқ! Һәммә гуна тоймас әшуниңда... пул десә, бизниму сетиштин янмайду. Жиғлимаңлар, алтун балилирим, хәп! Дадаң кәлсунчу, нә ат, нә номус...

Талада равапниң авази һойлидики ваң-чуңни көзгә илмиғандәк, таза қизипту вә

узақтин кейин пәсийип қапту...

Бир күни бай етиздин кәпту. Өлгичә һерип, жиқилай дәпту. Өзи тәргә чөмүлүп, үзлири есилип, калпуклири орус тохусиниң бурнидәк саңгилап, хирилдап қапту. Байниң тақ шу кәлгән вақтида үжминиң сайиси дәрвазиға чүшкән чеғикән, бай дәрвазидики сайиға етини девитип шундақ келишигә, Әпчиләм:

— Тохтисила, байика, пул кимниң болса, сайидин шу өзила өтиду...— дәпту. Бай аран зуванға кәлсиму, дәрди ичигә уруп, калпуклирини мидирлиталмай қапту. Бай вараң-чуруң чиқса, йолувчилар жиғилип, заңлиқ ичидә қелиштин қорққанму:

— Әмсә, мән өз пулумниң сайисидин өтүмән, қанчә алисән? Тез гәп қил! — дәпту. Аңғичә базардин қайтқанлар бу ариға йеқинлап қапту.

— Әллик тәңгә берила...

Бай йолда келиватқан хәлиқләрни көрүп, ичидә энди болмиди дәпту вә зәрдә билән:

— Мана,— дәп атни туткузуп қоюп, әллик тәңгәңни һазир әпчиқип ташлап беримән! — дәпту, чоңчилиқ билән һойлисиға өзини апту... Әпчиләмниң мөрә һәққигә кәткән пуллири төлинипту.

Амма бай шундин кейин, дайим мундақ чоң чиқимларни төлимәслик үчүн, дәрвазиға чүшкән сайилардин өзи вә аилә жәмәтлириниң бемалал өтүвериши үчүн йәнә әллик тәңгә берип, дәрвазиға чүшкән сайини аран ихтиярига еливапту. «Әқиллиқ байниң есиға «Ахмақлар»ниң йәнә қандақ кароматлири барлиғи кәлмәпту....

Бир базар күни бай шәһәрлик ашна-ағинилирини чайға чақирипту... Меһманлар дәстиханни шадилиқ айванға — кочидики йоған үжминиң сайиси чүшкән супиға йөткәп, техи эндила ясин полуниң үстигә жиқилай дәп турғанда, бир нәччә кишиләр ешәклирини йетилишип, чоруқлирини сөришип киришип кәпту...

Әпчиләм вә Розимәтләрниң немигә кәлгәнлигини билгән бай, супидики сайиға бир қарап қетип қапту. Асманға қарап алийипту. Буғдийәклири липилдап қапту.

Бу ишларниң тәһтини билмигән меһманлар һәйран қапту. Байға қарап күлгини тас қапту. Меһман байлардин бири, «Бу кәлгәнләр байниң малайлири болса керәк», дәп:

— Қени Сәлияхун, маву чоруқвайларға бир нәрсә демәмла, ешәклирини нери тартишсун! Түгитәлмәйдиған қәризлири бармидийә?! Немә анчила гәп қилалмай қетип қалла! — дәпту. Әпчиләмләр параққида күлүшүп кетипту. Бай бир чөчигәндәк болуп есигә кәпту.

— Худа һәққи, һәр иш болса, кейин сөзлишәйлуқ, қени силәрму меһман, а йәрдә олтириңлар. Силәргиму дәстихан салсун...— дәпту. Розимәтләр:

— Байикамларни нәдә меһман қилисиләр, биз силидин дәстихан сетивалмидуқ...— дәпту вә ешәклирини сетивалған сайә чүшкән шадиларға бағлап, чапан чоруқлирини супиниң сайә чүшкән йәрлиригә ташлапту. Меһман байлар:

— Аш һарам болди...— дейишип, нери қечипту. Әпчиләм:

— Аш һарам болсиму, чағлиқ гәп. Лекин бизниң төрт йүз тәңгилик сайимиз һәр қайсилириниң «астида» келип, һарам болғини яман болди,— дәп сирни ечип ташлапту. Вараң-чуруңлар көтирилипту. Розимәтләр бош кәлмәпту... Меһманлар бир тәрәптин, ичидә «һә, бизгә чоң сөзләйдиған Сәләйбай, карамитиң ашкарә болдиму?» дәпту. Өчини алғандәк қилип, байға болушқилиму петиналмапту. Қуйруқни бир-бирләп шәһәргә тикипту. Байниң гәжгиси тартишип, өйгә кирип жиқилипту... Әпчиләмләр сайида бир дәм һадуқлирини елишип, йезилириға кетипту.

Бу вақиә энди шәһәргә йетипту. Қулақтин-қулаққа тарап кетипту. Униң үстигә Әпчиләмләр шу базар күни мөр хәттин бирни көчәртип, базардики чоң мечитниң алдиға чаплап қойған екән. Шуниң билән бу иш хәлқи аләмгә пур болупту.

Әнди бай өйидин һеч йәргә баралмай, мөкүп йетипту. Өткән-кәчкәнләрниң:

Чеқир үжмә сайисини
Ақ тәңгигә сатқан бай.
Һойлисидин чиқалмай,
Чашқан болуп ятқан бай —

дегән нахшисидин тоюпту. Шундақ болсиму, күнләр аста-аста өтүп, «гадайлар» бир

аз җимиққандәк туюлупту.

Бир күни кечидә бай өлгәндәк ухлаватса, өгүзидә гүпүр-гүпүр авазлар, бир дәмдин кейин нахша, равапларниң авази аңлинипту. Бай мәңдәп һойлиға чиқса, ишт бир нәрсини ғаҗап ятқанлиқтин, қарап қоймапту. Өйгә кирсә, хотунлири аһанәт қилип арам бәрмәпту. Бай шотиға ямишип чиқип қариса, Әпчиләм ағинилири билән олтарғидәк. Улар сүттәк айдиңда өгүзини бешиға апту. Бай шотидин жиқилғили тас қапту вә өзини аран тутуп вақирапту.

Әпчиләм:

— Биз өзимиз сетивалған сайида олтардуқ. Башқа кишиләр йоқ. Кирип ухлавәсилә, тәхсир,— дәпту. Бай чишлирини ғичирлитип:

— Мән үжминиң айдиңдики сайисини сатмиған...— дәп какирапту.

— Чүшәкәпла, тәхсир, өйлиригә кирип, мөр хәткә қарап, «бемалал», «һәр качан— һәр заман» дегән йәрлирини оқусила,— дәпту. Равап билән нахша йәнә қайнапту.

Бай өйгә кирип ойлапту. Лекин хотунлири тәнә-тапа билән ойлиғили қоймапту. Шундақтиму, йәнә ойлап «әқил» тепипту. Йәнә өгүзгә чиқипту.

— Әмсә үжминиң айдиңдики сайисини өзәмгә сетип бәрсәңла...— дәпту. Бай өзичә лолилиқ қилип, үжминиң айдиңдики сайисини миң балалиқта үч йүз әллик тәңгә күмүчкә сетивапту. Лекин әнди өзи техиму «ойға» қапту. Талаға чиқса жут-җамаәт, рәқиплириниң дәрди, өйгә кирсә бала-җақа, рәпиңлириниң дәрди, заңлиқ, мәсқирә, чеқим... байниң җениға тегипту. Униң үстигә, гадайларниң бүгүн кечә бешиға чиқивалғанлиғи, үжминиң айдиңдики сайисини өзигә сетип, пулни қайтурувалғанлиғи байни хун-хун қиливетипту.

— «Айдиң сайиси» талаға таралса, йәнә немә гәпләр болуп кетәр?... Бу техи ишниң башлиниши екәнлигигә көзи йәткән бай узаққа қалмай, жүк-тақилирини улақларға артип, башқа жутқа көчүп кетипту.

Үжминиң сайиси хәлиққә қапту. Әпчиләмләр байдин дәрдини шундақ апту.

ҚУТЛУҚ БИЛӘН ҚАЛИҒАЧ

Бар екәну, йоқ екән, ач екәну, тоқ екән, ачниң ғеми ачлиқта, тоқниң ғеми йоқ екән.

Шу заманларда бир йәрдә бир бала болуптекән, униң ети Қутлуқ екән, жүриги отлуқ екән.

Күнләрдин бир күни Қутлуқҗан чүш мәзгили етиздин қайтип, жүгрәп өйигә кәлсә, далан өйниң оттурисида бир қалиғачниң балиси палақлап ятқидәк. Аста қолиға елип қариса, бечариниң бир пути сунған, һали бәк харап, зар жиғлап турған...

Қутлуқ бу қалиғачниң балисиға ичи ағрип қанатлирини силапту. Башлириға сөйүп, көзлиригә сугапту. Немә болди путуң?.. дәп һалини сорапту. Аңғичә там-торусларда учуп жүргән ана қалиғачлар Қутлуққа қарап:

Вай-вай ист, вичир-вич,
Биләлмидуқ сирни һеч.
Етиң бизгә Қутлуқҗан,
Немә бопту, немә и...ш? —

Қутлуқҗан:

— Вичир-вичир қалиғач,
Силәр йоқта бу бәңваш,
Петишмастин угида
Мейип бопту жиқилғач...—

дәп болған вақиәни сөзләп берипту. Ана қалиғачлар буни аңлап, балисиға қарап:

Демидуқму биз саңа,
Инақ болуп турғин теч.
Әнди қандақ қилимиз,
Аңлимисаң гәпни һе..ч,—

дәп чечилипту, ечинипту. Ахири Қутлуқҗанға қарап:

Әнди қандақ қилимиз,
Өлуп қалса балимиз?
Буниң үчүн чарини
Издәп нәгә барими...з?—

дәп мәслиһәт сорапту.

Қутлуқ бир аз ойлинип:

— Вичир-вичир қалиғач,
Таптим чарә ойлиғач,
Буниң иши: бир тал жип,
Кичиккинә җүп яғач . ..—

дәп анисиниң йениға жүгрәпту. Анисиниң йениға кирип, бир қетим жип, бир чимдим пахта сорап елип, отундин икки тал кичиккинә шишиқ чиқирип, булар билән теңиқ-чилиқ қилипту, бир дәмдила қалиғачниң путини убдан теңип, аста өз угисиға селип қоюпту.

Ана қалиғачлар:

— Вичир-вичир, вичир-вич,
Әнди болди көңүл теч.
Яхшилиққа яхшилиқ...
Унтумаймиз буни һе...ч!—

дәп наһайити хуш болуп, Қутлуқҗанға рәхмәт ейтипту. Андин көңли тинип, балилириға дан тошушқа йәнә учуп кетипту.

Күнләр өтүп, күн кәпту. Қилған чарә оң кәпту. Һелиқи бала қалиғачниң сунған пути оңшилип, ата-анисиға қошулуп кәч күзгичә түләпту. Қишқа қалмай қалиғачлар иссиқ җайға җөнәпту.

Келәр жили көкләмдә Қутлуқ олтарса бир кәмдә, бир қалиғач кәпту һойлисиға, карап турса ағзида дан, қонупту өйниң торусиға, бултуқи кона угисиға.

Қутлуқҗан тонуғандәк қилип, қалиғачқа қарап күлүпту. Қалиғачниң ағзидики «дан» аңғичә алдиға «ток!» қилип чүшүпту. Қутлуқ дәрру данни қолиға елип қариса, тавузниң бир тал уруғи. Шу йәрдин Қутлуқҗан хуш болуп, көңлигә қандақту үмүт толуп, етизға қарап жүгрәпту. Етизға берип йәр таллап, уруқни убдан терипту, уруқ патла үнүпту. Қутлуқ йәнә тохтимай, пәрвиш қилип берипту.

Күнләр өтүп күн кәпту. Пеләк йейилип һәр янға чоң етизға бир кәпту. Қариса: һәр тавуз, һәр тавуз! Һәр беғишта бир тавуз. Қутлуқ йәнә қариса, тавузларниң арисида көзниң йеғини йегидәк йоған бир тавуз алаһидә турғидәк! Қутлуқҗан уни синап: так-так қилип чекипту. Пишқанлиғини билипту, көтүрәлмәслигини ойлап, өйигә қарап чепипту...

— Вай дада, вай апа!..

Тәргән тавуз чүшүпту.
Арида бири әҗайип!..
Чекип бақсам пишипту.
Зәмбил билән көтирәйли,
Өйгә чапсан әкиләйли...—
дәпту, дадисиға йелинипту.

Ахири дадиси билән берип, һелиқи тавузни зәмбилгә селип, йолда нәччә киши һәмдәмлишип, анисиму ярдәмлишип, өйгә аран әкилипту. Әкилип олаш-чолаш пичишса, тавузниң ичидин уруқлар алтун-күмүч болуп, йәргә җириңлап чечилипту...

Тавузни һәммәйлән, хошна-холум җимәйлән биллә туруп йәпту. Йәп болуп, җамаәт хошал, шундақ дәпту:

Мана бу иш әслидә,
Яхшилиқтин болған иш...
Барикалла, Қутлуқҗан,
Қутлуқ болсун қутлуқ иш.

* * *

Қутлуқниң хушлигидин, ағзиниң бошлиғидин, бу ишни әтиси байниң Бақи дегән балиси аста байқап биливапту. Алтун-күмүчни тартивелиш үчүн арқисиға киривапту. Бирақ һеч немә қилалмапту. Шундақтиму, ач көз Бақи Қутлуқни көрәлмәпту. Тит-тит болуп, дайима хатирҗәм җүрәлмәпту. Көргән йәрдә «Әқиллиқ дегән сәнму? Сән қилған ишни мән қилалмаймәнму!» дәп Қутлуқни сөкүпту. Әң ахири көңүлгә бир ишни пүкүпту.

Әтияз болғанда, қалиғач балиси чиққанда Бақи чиқип торусқа бирини оғурлапту, путини қәстән сундуруп яғач билән теңип қоюп, угисиға селип қоюп, ишни тоғрилапту.

Бир аз өтмәй қалиғачлар угисиға келипла, болған ишни туюпту:

Вичир-вичир, вичир-вич,
Балилирим, немә иш?
Байниң оғли силәрни
Қоймаптудә, ахир те ... ч!—
дәп соал қоюпту. Аңғичилик балилар дәрт төкүпту:

.... [1]

Андин кейин ана қалиғач:

—Вичир-вичир, вичир-вич,
Силәрдә йоқ гуна һеч,
Яманлиққа яманлиқ...
Унтумаңлар буни һе...ч,—
дәп балилирини қучупту. Пути сунған балисини бәзләп, дан үчүн етизға йәнә учупту.

Күнләр өтүп күн кәпту, һәптә өтүп ай кәпту. Бала қалиғач оңшулуп, қатарға аран қошулуп, күзгә кәлгичә түләпту, ақсап җүрүп кәч күздә иссиқ җайға җөнәпту:

Аңғичилик қиш кәпту. Бақи алтун койида қишни аран чиқирипту. Әтиязлиғи һәр күни қалиғач угисиға қарапту, оғри мөшүктәк марапту. Бир чағларда қалиғачлар кәлгили башлапту. Бирси келип Бақиға бир немә ташлапту. Бақи дәрру елип қариса, көзигә сугап ялиса, тавузниң бир тал уруғи! Бақи хошаллиғидин пекирап, етизлиққа берип, йәрни бир аз татилап, уруқни көмүп қоюпту. Уруқ үнүп чиққичә, тавуз чүшүп пишқичә җандин нәччә тоюпту.

Шундақ қилип, бир күни Бақи қариса, пеләккә йоған бир тавуз чүшүпту. Узақ өтмәй пишипту. Бақи тавузни үзүп, өзи ялғуз пичипту. Пичишиғила тавузниң ичидики уруқлар һәрә болуп ғужулдап, раса қоғлап чеқипту. Бақи: «Алла, вай җан!» — дәп, оқруқ

---

[1] Мошу чекити бар орунға қалиғач балилириниң немә дәп дәрт төккәнлигини өзәңлар бир куплет қошақ қилип йезип қоюңлар.

тәккән мозайдәк, мәлигә қарап қечипту. Жиғлап, қахшап, вақирап жутни бешиға кийипту.

Тәрәп-тәрәп, түш-түштин халайиқлар олишипту:

—Немә сир бу, тохтаңлар!...
Ажратмаңлар, теч!— дәпту.
Һәммә қарап Бақиға:
Саңа лайиқ иш,— дәпту.

Қалиғачларму олишип:

—Вичир-вичир, вичир-вич,
Саңа лайиқ шундақ иш.
Яманлиққа, яманлиқ,
Җайида кәлсә убдан и...ш! —

дәп сайришипту.

Ушшақ балиларму:

Нәпси яман Бақи бай,
Әнди қалди чатаққа.
Әқлиң болса вақиримай,
Киривалғин патқаққа!..—

дәп заңлиқ қилишқа башлапту.

Шу чағда Бақиниң «Һәрә чаққан йәргә лай сугиса сақиямиш», дегән сөзләр есиға келип, патқақлиққа өзини бешичила ташлапту.

АЧ КӨЗ БАЙ

«Заманә зорниң, тамашә корниң» болған чағларниң биридә, бир мални икки, бир пулни үч қилғичә җени шиқирап, көзидин яш еқип туридиған Сопи дегән бир бай болған екән. Униң қейнанисиниң гөһәр туғудиған бир мекийини бар екән. Тәлийигә яриша қейнаниси өлүп кетип, гөһәр туғудиған ақ мекийән аялиға мирас болуп қапту. У мекийән адити бойичә күндә бирдин гөһәр тухум туғуп турупту. Бай бу гөһәрни сетип, дукан ечипту вә күндин-күнгә содиси яхши болуп, дукини түрлүк маллар билән толуптудә, бара-бара байлар ичидә абройи көтирилипту.

Буни көргән бай тохуниң күндә туғудиған бир тухумиға қанаәтләнмәй, тохуниң ичидики барлиқ гөһәрни елип, бирдинла пүтүн дуниядики асил ғәзнилири бар байлар қатариға өтүшни ойлаптудә, аялидин оғриликчә ақ мекийәнни союпту, лекин мекийәнниң ичидин бай күткән гөһәрләрниң бириму чиқмапту.

БӨРӘ, ТҮЛКӘ ҺӘМ БӨДҮНӘ

Бурун заманда, кона хаманда
Үчи бир болуп қонмиған екән.
Киши бармиған чөллүк яванда
Бир-бирини тонумиған екән.
Жаңгалликларни түлкә арилапту,
Һеч қайси буни туймиған екән.
Ач көз бөридин жанлар зарлапту,
Учриғаннила қоймиған екән.
Түлкә муғәмбәр, бөриси ач көз,
Бөдүнә саддә, ухмиған екән,
Үчи сәпәрдә, пәслиси кәч күз,
Амма бөдүнә қорқмиған екән.

Өткән заманларниң биридә, кәнҗә бедә орулуш вақтида бир бөдүнә бир кона хаманниң қирғиғидики чимлиқта өз жорилирини издәп «чур-чур-чур» қилип турғанда, бир түлкә қуйриғини жуқуриға көтирип, бөдүнининң йениға кәпту. Бөдүнә билән түлкә бир-бирсигә қаришип турушқанниң арилиғидила, бир бөрә бир чамдап, икки алийип уларниң қешиға келип турупту. Бөдүнә, бөрә, түлкә үчи бир-бирси билән учтумтутла учришип қалғанлиқтин, көз соқуштуруп олтарған кишиләрдәк лам-жим дейишмәй, хелә узун вақитларғичә турушуп қапту.

Бир вақитлар өткәндин кейин, түлкә авал бөригә, кейин бөдүнигә таза сәп селип қаравелип, аста иңишип салам бериптудә, калпуклирини мидирлитип мундақ дәпту:

— Үчимиз үч яқтин кәлдуқ, узун йолларни бесип аран тепиштуқ. Үчимиз дост болайли, дост болғандиму чинә дост болайли, тапқан-тәргинимиз тәң болсун, өмримиз биллә өтсун.

Бөдүнә билән бөрә авал бир-бирсигә қаришивелип, кейин иккиси тәң егилип, түлкигә тазим қилишиптудә, түлкиниң тәкливини мақул көрүшидиғанлиғини билдүрүшүпту. Бу үчи шу күндин башлап бир-бирси билән дост ва ака-инидәк болушуп, узун заманғичә бир кона хаманда күн өткүзүшүпту.

Күнләрниң биридә бөдүнә, түлкә, бөрә үчи жирақ бир жайға сәпәргә жабдунуп, йолға раван болушупту. Улар қоюқ чатқанлиқ жаңгалларни, егиз-егиз тағидирларни вә ойман-чоңқур сайларни бесип өтүшүпту. Сәпәрниң дәсливидә һәр қайси озуқтин халиғиничә кәң-таша йәп-ичип меңишипту. Йол жүрүшму көңүллүк бопту. Амма йол барғансири узиришқа башлиғандин кейин, йемәк-ичмиги түгәп, бәзидә озуқ тепилипту, бәзидә тепилмайму қапту. Мундақ вақитларда озуқни тәң йейишипту. Тоймиғурлуқ қилишларға

йол қоюлмапту. Бөрә бу әһвалға анчә рази болмапту. Шуниң үчүнму у, тамақ йегәндә ечилип-йейилип олтармайдиған болуп қапту. Түлкә бөриниң бу кәйпиятини сәзгән болсиму, билмәскә селип, хупсәнлик қилип маңиверипту.

Йол бара-бара узарғандин кейин, бөрә қосиғиниң ачлиғиға чидашлиқ берәлмәпту, бөдүнә билән түлкә бөриниң алдиға чүшүп, липилдишип кетиверишипту. Бөрә ғәйритигә елип, уларниң кәйнидин хелә йәрләргичә меңип бекипту, ахири болалмай, йолниң оттурисида лапчийип олтиривелип, жениниң баричә:

— Ағиниләр, тохтаңлар! — дәп вақирапту. Бөдүнә билән түлкә арқисиға қариса, бөрә йолниң оттурисида палаздәк созулуп ятқидәк. Улар йенип бөриниң йениға кәпту. Сәп селип қарашса, бөриниң чирайи татирип, йәттә жил кезик тартқандәк сарғийип кетипту. Бөрә түлкә билән бөдүнигә йәр астидин қарап, өзини бир қур түзәптудә, һалсириған һалда:

— Мениң қосиғим раса ачти, йәйдиған бир нәрсә тепилмиса, йол жүрәлмәймән,— дәп домсийип йеничә йетипту.

Түлкә бөриниң бу әһвалини көрүп, қуйриғини жуқури көтирип, бир у яққа, бир бу яққа меңипту. Кейин, чоңқур ойға чөмүлгәндәк, бөдүнигә қарапту. Мунайимлиқ билән күни өтүватқан бөдүнә немә десун?! Уму бойнини қисип олтирипту. Түлкә олтарған орнидин дәс туруп, созулуп ятқан ян бағриға көз сапту. Байқиғидәк болса, бир хотун етизда күзги еңиз ахтуруватқан ериға тәштәктә манта елип келиватқидәк; түлкә дәрру бөригә қарап:

— Достум, ғәм қилма. Қосиғиңни һазир тойғузумиз,— дәпту вә бөдүнини йениға тартип:

— Бурадәр бөдүнә! Әву келиватқан хотунни көрдүңму? — дәп сорапту. Бөдүнә бойнини созуп «һә-һә көрдүм» дәп жавап берипту. Түлкә бөдүнигә тикилип:

— Сән әшу хотун кетип барған тәрәпкә қарап учисән. Униң удулиға барғанда, алдиға чүшисән, у сени тутувалимән дәп қоғлайду. Сән болсаң, азирақ учуп, нерирақ берип чүшисән. У келип сени тутумән дәп йәнә қоғлайду, сән йәнә учуп, хотунниң бешиға қонусән, у хотун көтирип кетиватқан тәштигини йәргә қоюп, сениң билән аварә болуп қалиду. Сән пәхәслик билән йәнә йәргә чүшисән, шундақ қилип бир учисән, бир йәргә қонисән, ахирида қош һайдаватқан ериниң йениғичә барисән, тәштәк болса шу йәрдә қалиду. Униң ичидики иссиқ манта бизгә озуқ болиду,— дәпту.

— Йолниң оттурисида йеничә йетип, қосақниң қайғусида қалған бөрә, түлкиниң бу сөзлирини аңлап, хошаллиқта гүлқәқәлири ечилип, «иссиқ манта» дегән гәпни аңлап, ағзидин сериқ сулар келип, тамшип кетипту.

Бөдүнә түлкиниң мәслиһитигә «мақул» болуп, һелиқи хотун тәрәпкә қарап учупту. Бөдүнениң арқисидинла түлкә билән бөрә һелиқи хотун кетиватқан йолниң четидики ериқниң ичидә марап йетишипту. Бөдүнә учқан бойичә хотунниң алдиға берип чүшүп, бойини узун созуп, чурулдап, йорғилап меңипту. Тәштәк көтирип кетиватқан хотун:

— Һәжәп чирайлиқ жанивардә, сән. Чурулдашлириң хойму йеқимлиқ. Сени тутуп баламға бекип берәй,— дәп бөдүнини қоғлапту. Бөдүнә аста учуп, икки-үч айлинип келип, униң бешиға қонувапту. Хотун наһайити хошал болуп: «Әнди тутувалидиған болдум»— дәп бешини мидирлатмастин, тәштәкни йәргә қоюптудә, икки қолини аста бешиға созғанда, бөдүнә учуп йәргә қонуп, хотунниң алдида йорғилашқа башлапту. Униң бөдүнигә техиму амрақлиғи келип, арқисидин қоғлап кетиверипту. Тәштәк болса, униң ядидин чиқип кетипту. Бөдүнә бир учуп, бир йәргә қонуп, уни меликә қилип кетиверипту. Хотун болса, һарғаңлиғини сәзмәйла, бөдүнини қоғлап, ериниң йениға йетип келәй, дәп қапту.

Қош һайдаватқан ери хотуниға қариса, пулаңлап чиқип келиватқидәк, униң чачлири чугулуп кәткән. Йеқинирақ кәлгәндә байқиса, бир бөдүнә хотунниниң алдида бир учуп, бир йәргә қонуп йорғилап келиватқидәк, дехан һайдаватқан қошини тохтитипту. Аңғичә бөдүниму учуп келип, қош һайдаватқан йәргә келип чүшүпту. Әр-хотун иккиси биллилишип, бөдүниниң арқисидин қоғлашқа киришипту. Бөдүнә бу иккисиниң алдиға чүшүп қечиверипту. Ахири әр-хотун иккисини һардурупту. Бөдүнә бир асманға әрләп, бир йәргә шуңғуп, қошқа қетиқлиқ уйниң муңгүзигә қонупту, әтидин кәч киргичә қошқа қетилған уй һерип кәткәнликтин, мүңгүзини силкипму қоймапту.

— Тохта, хотун, тохта! Тохта дәймән,— дәп дехан алдирашлиқ билән қолиға бир калтәкни аптудә, чәнлән туруп атқан екән; бар күч билән етилған калтәк бечарә уйниң бир мүңгүзини тақ түвидин қомирип чүшүпту. Бөдүнигә калтәк тегәмду, у алликачан пәйдәк учуп көздин жүтүпту. Дехан «әттәң» — дәп уйниң йениға келип қариса, калтәкниң зәрбисидин қомирилип чүшкән мүңгүзниң орнидин қан тохтимай еқип турупту. Җанивар уй дәрдим ичимдә дегәндәк, көзлиридин яш аққузуп турупту. Дехан пәмлимәй қилған ишиға пушман қилип, бир у яққа, бир бу яққа жүгрәп, бир парчә әски кигизни тепип, қан еқиватқан йәргә көйдүрүп бесип, үстидин лата билән мәккәм теңип қоюпту.

Деханниң хотуни уйниң мүңгүзи калтәк билән тәңла йәргә чүшкәндә, тәштиги есиға чүшүп, уни елип келиш үчүн кәткән екән: берип тәштәкни қолиға аптудә; «Уйниң мүңгүзи яман болди, әнди қандақму қилармиз қош тохтап қалса» дәп чоңқур ойлинип, «умуғу мәйли, бар балани тәргән сән хотун дәп, һелиқи киши өлгичә думбалап жүрмисә болаттиғу», дәп қайғу ичидә ери тәрәпкә меңипту. Ериниң йениға йеқинлишай дегәндә, ериға қариса, ериниң рәңги-ройи һазирла қар-ямғур яғидиғандәк турғидәк; хотун ериниң бу пәйлидин қорқуп, путиниң учида бир дәссәп, икки чамдап кәпту. Әндишидә хияли териқтәк чечилип кәткән хотун немә қиларини билмәстин, өрила туруп қапту. Ери хапилиқ билән саңгилитип олтарған бешини көтирип:

— Һой, һаңвақти, болсаңчу, қосақ ечип өләй дедиғу киши,— дәп хотунини бир мунчә җонупту. Хотун тәштәкниң ағзидики оралған ләңгини йешип қариса, тәштәкниң ағзи билән тәң тезәк турғидәк: бу аламәтни көргән хотун «Вай, өлдимәй» — дәп пешанисиға бирни уруптудә, униң бешидин бир қапақ соғ су қуюлғандәк болуп, турған җайида таштәк қетип қаптудәк.

Бечарә хотун тәштәкни көтирип келиватқанда, униң ичигә қаримиған екән. У бөдүнини тутимән дәп, қоғлан маңғанда, ериқниң ичидә марап ятқан түлкә билән бөрә мантини тойғичә йәп, ешип қалғанлирини бөлүшүвелип, тәштәкниң ичигә ағзи билән тәң ат тезигини толтуруп қойған екән. «Егиси сезип қалмисун» дегәндәк қилип, тәштәкниң ағзини авалқидәк ләңгә билән орап қоюшупту.

Хотун һошини жиғип әтрапиға қариса, алдида турған ери йоқтәк. Әтрапиға синчилап қариғидәк болса, ери уйини йетиләп өйи тәрәпкә қарап кетиватқидәк. Хотун немә ишлар болуп кәткәнлигини ойлапту-ойлапту, у өрә туруп «уһ» дәпту, «аһ» дәпту. Ахирида «өзәм тапқан балаға, нәгә барай даваға» — дәп, өйи тәрәпкә қарап кетипту.

Әр-хотун иккиси хапилиқ билән өйигә барғандин кейин, өткән ишини тәгишип бир-бирси билән урушуп ажришип кәттиму, яки «өткән ишқа саливат»,— дәп йәнә авалқидәк өй тутушивәрдиму, униң теги-тәтини сүрүштүрүп көргән киши болмаптудәк.

Бөдүнә мәслиһәт қилған җайиға кәлсә, түлкә билән бөрә ешип қалған мантиларни алдиға қоюшуп, күлүшүп олтарғидәк. Хошаллиқ билән түлкә орнидин туруп:

— Ярайсән, достум, ярайсән! — дәп бөдүнениң дүмбисигә уруп кетиптудәк. Бөридә болса, рәхмәт-тазимму йоқ, чирай ачмастин олтарғидәк. У алдидики мантини қизғанғандақ қилип бөдүнигә домсийип қарап қойғидәк. Бөдүнениң учуп жүрүп қосиғи ачқан болса керәк әтималим, мантидин бирни аптудә, кичик тумшиғи билән чоқулап-чоқулап, ушшақ тоғралған кава билән түгүрлишип қалған жигитәкләрни йейишкә башлапту, аңғичә бөрә мантиларни алдиға тартивелип, һайт-һуйт дегичә ялмап бопту. Бөдүнә қариғидәк болса, манта түгәп кетипту, бөдүнениң қосиги тоймапту, лекин бөриниң бу ач көзилигигә бөдүнениң аччиғи кәлгән болсиму, у жугачлиққа елип унчуқмапту.

Булар орунлиридин турушуп, йәнә йолға чүшүпту. Бир аз маңғандин кейин, бөрә түлкә билән бөдүнини тохтитивелип:

— Ағиниләр, қосиғим ачқандәк қиливатиду. Қосақниң ачқанлиғини илгирирәк ейтип қоймисам, кейин чидан туралмайдекәнмән,— дәпту. Түлкә бөдүнигә қараптудә, униңдин кейин бөригә:

— Раст дәйсән, достум! Қосиғиңниң ечватқанлиғини алдинирақ ейтқиниң яхши болди; алдинирақ мәслиһәтлишивалили,— дәп бөдүнини йолниң четигә тартип:

— Достум бөдүнә, бу бөрә бизгә бир бала болди, униңда қосақ жедилидин башқа һеч гәп йоқ. Олтарса-қопса йәймәнла дәйду,— дәпту түлкә:

Бөдүнә түлкигә йеқинирақ келип:

— Достум, бөриниң пәйли мошундақла болса, бир күни болмиса бир күни бизниму йәп қоюдиғанға охшайду,— дәпту.

— Яқ, алдирима, буни җайлаймиз,— дәпту түлкә.

— Қандақ җайлаймиз? — дәп сорапту бөдүнә.

— Һазир алдимизға қарап маңимиз, бир дөңдин өтүп тохтаймиз, у йәрдә наһайити чоң вә азадә бир бағ бар. Сән шу бағниң ичигә учуп кирисән, кәйниңдинла бөрә билән иккимиз сүңгүчтин кирип баримиз. Бағниң ичидики күзлүк сап үжүм пишип вайиға йәтти. Сән бараңға қонуп туруп үжүмни чоқулап йәргә чүширип берисән, биз уни йәймиз, йегәндиму бурунлиримиздин үжүм йенип чиққичә йәймиз, дәл шу вақтида сән маңа қарайсән, мән «болди» дәп ишарәт қилғанда, сән: «Вай егиси, баққа оғри кирди!» — дәпла бағдин учуп чиқип кетисән. Әйнә, шу чағда у тәйяртаптин қутулимиз,— дәпту

түлкә.

Бөдүнә түлкиниң амалини аңлап, чоңқур ойға чүшүпту. Бирақ ахири қандақ болидиғанлиғини ойлап, түвигә йетәлмәпту. Шундақ болсиму «Бөрә шуниң билән бешини йәмду яки йәнә тирик қаламду» дәп бөдүнә түлкидин соримапту. Түлкә бөдүнини елип, бөриниң йениға кәптудә, унчуқмай йәнә йолға раван болушупту. Хелә йолларни бесишип, һелиқи баққа йетип кәпту. Булар баққа қарашса, бағ наһайити һәйвәтлик турғидәк, бағниң әтрапи егиз сепилдәк тамлар билән қоршалған екән. Бу егиз тамлардин атилип баққа киришкә һеч қайсиниң көзи йәтмәпту. Бөдүнә болса, учуптудә, сүзүлүп берип, баққа кирип кетипту. Түлкә бир у яққа-бир бу яққа меңип бекип, бир сүңгүчни тепип бөрини йениға қичқирип мундақ дәпту:

— Достум бөрә, баққа киргәндин кейин үч күнлүк тамақни бирла йәвалимиз. Мундақ қилмиғанда йолда тамақ тепилмайду. Бу бағдики сап үжүм наһайити шерин, қанчә көп йесәң, шунчә сиңивериду, қосақ раса тойғанда, бурнимиздин икки тал үжүм йенип чиқиду, үжүмни шуңғичә йейиш керәк, болмиса қосақ тойған һесапланмайду,— дәп алаһидә җекипту. Бөрә «болди, йәйдиғанла немә болса, мән тәйяр» — дәп мәйдисигә урупту. Түлкә:

— Достум, бағниң ичигә киргәндә тола гәп-сөз қилма. Бағниң егиси туюп қалса, иш чатаққа айлиниду,— дәп бөриниң жүригини можупму қоюпту. Түлкә билән бөрә сүңгүчтин қисилишип бағниң ичигә кирип қарашса, бараңдики сап үжүмләр раса пишип, мәй болуп кәткән екән. Бөдүнә үжүмни чоқуп йәргә чүшүрүп берипту. Мөлдүрдәк йәргә чүшүватқан үжүмләрни болса, бөрә билән түлкә нәрқини сorимай йәверипту. Бир вақитлардин кейин бөрә түлкигә қариса, униң бурниниң төшүклиридә икки тал үжүм турғидәк .

Бөрә түлкидин:

— Достум, бу немәң? — дәп сорапту.

— Ядиңдин чиқирип қойдуңму? Бая саңа ейтмидимму, қосиғим тоюп, үжүм бурнумдин чиқти,— дәпту.

Бөрә гәп-сөз қилмастинла, йәрдики үжүмләрни очумлап ағзиға селишқа башлапту. Хелә вақитлар өткәндин кейин, бөриниң қосиғи убдан тойған болса керәк. Йәнә түлкигә қарапту. Түлкә бөригә йеқинирақ келип қошумисини түрүп «йә» дәпту. Бөрә үжүмни икки-үч қетим очумлап ағзиға селип жутүп бекипту. Лекин үжүм униң бурнидин чиқай демәпту. Бөрә түлкигә йәнә қарапту. Түлкә бу новәт:

— Чапсан йегин, егиси келип қалиду,— дәпту. Амма бөриниң қосиғи бәкму тоюп кәткәнликтин болалмай, турған орнида йетип қапту. Әйнә шу вақитта бөдүнә түлкигә қариған екән, түлкә униңға үзини удул қилип туруп, ағзини қайсайтип «болди» дәп қоюпту. Бөдүнә қонуп турған орнида өзини җөндәвелип:

— Вай егиси, баққа оғри кирди, вай егиси, үжүмни бөрә йәп кәтти,— дәп бағни чаң кәлтүргидәк бәш-алтә қетим вақираптудә, учуп чиқип кетипту. Өзини руслап турған түлкиму қуйриғини диң тутуптудә, сүңгүчтин чиқип қечипту. Бөрә болса, көк бедә йәп қарни көпкән калидәк пушулдап, орнидин аран турупту вә қосиғини сөрәп сүңгүчкә қарап жүгрәпту. Бирақ у сүңгүчкә кәплишип қапту. Бағниң егиси «маһ-маһ» дәп тайғанлирини вақириған екән, бу авазни аңлиған бөрә һазирла җени чиқип кетидиғандәк қорқуп кетипту. У сүңгүчниң ичидә бир дүм болуп бекипту, бир дәм оңда болуп бекипту, сүңгүчтин чиқип кетәлмәпту. Ахир сүңгүчниң ян-йенини бар күчи билән татлаптудә, сүңгүчни бир аз кәңәйткән бопту вә сүңгүчтин чиқип қечипту.

Бағ егиси узун бир көсәйни аптудә, җәдә байтилини явдақ минип, икки тайғинини әгәштүрүп, бөриниң арқисидин қоғлап меңипту. Бөрә алла-товини қичқирип өлә-тирилишиға бақмай, ойман-чоңқурлуқларда путлишип жиқилип қечиверипту. Қандақ қилип җан сақлап қелишиға көзи йәтмигән бөрә гаңгирап ян бағриға көз салса, бир бовай қош һайдаватқидәк. Бөрә бовайниң қарисини аптудә, бовай тәрәпкә бурулуп:

— Вай бовай, тағарниң ағзини ач, вай бовай, тағарниң ағзини ач! — дәп жүгрәверипту. Бовай наһайити еғир әһвалда зарлап келиватқан бөрини көрүп, һайдаватқан қошини тохтитип, тағарини қолиға елип, униң ағзини бөригә каритип ечип турупту. Бөрә

оқтәк етилип келип тағарниң ичигә кирип җайлишипту. Бовай болса, алдиримастин тағарниң ағзини боғуп, уни сөрәп бир далдиға әкилип ташлап қоюпту. Бовай қошниң йениға келишигә бағниң егиси бовайниң йениға йетип келип:

— Йениңиздин бир бөрә өткәнлигини көрәлидиңизму? — дәп сорапту.

Бовай һеч немини көрмигән кишиләрдәк:

— Укам, бүгүн сәл кечикивирәк келиведим, яман әмәс, бир йерим пут озуқ чечип болдум,— дәп җавап берипту.

Бағниң егиси «бовайниң қулиғи еғирирақ болса кәрәк» — дәп етини бир-икки девитип, бовайға техиму йеқинирақ келип:

— Бовай, мән қанчилик уруқ чачқанлиғиңизни соримидим, йениңиздин бир бөрә қечип өттиму, дәватимән?! — дәпту үнлүк вақирап.

Бовай бир күлүп қоюп:

— Һәй, укам, силәргә охшаш һал-оқити бар кишиләр йәрни җиқ тутмиса, биз кәмбәғәлләр җиқ йәрни немә қилимиз! — дәпту.

Бағниң егиси бу җавапни аңлап «Айнип қалған бовайму немә, калла десә пақалчәк» дәп җүрмәмду! —дәп, етиниң бешини бурап арқисиға йенип кетипту. Бағниң егиси хелә узақлашқандин кейин, тағарниң ичидики бөрә:

— Бовай, әнди тағарниң ағзини ечивәт, чиқивалай! — дәпту.

Бовай тағарниң ағзини йешивәткәндин кейин, бөрә чиқивелип, рәхмәт-тазимму демәпту. Бовайниң қошқа қетиқлиқ уйлириниң алди-һәйнигә өтүп:

— Бовай, қосиғим ачти. Уйлириңдин бирини йемисәм болмиди. Қайсисини йесәм болиду? — дәп бовайға қарапту.

Бовай бөриниң сөзигә һәйран болуп:

— Уйимдин бирини йесәң, деханчилиғимни қандақ қилимән? — дәпту. Бөрә бовайниң җавап сөзини аңлап, өзичә қизирип-татирип:

— Деханчилиғиң билән немә карим. Қосиғим тойса болди,— дәпту бөрә. Бовайниңму җудуни тутуп:

— Уйни йәйдиған һәддиң йоқ, вапаға җапа, дегән шукәндә,— дәпту бөригә аччиғи келип:

— Уйиңдин бирсини йегиним йегән,— дәп бөрә қош тәрәпкә қарап меңипту. Бовай турған орнидин қозғилиптудә, қәһри-зәри билән кәтмәнни қолиға елип:

— Уйни йәйдиған һәддиң әмәс! — дәп бөриниң алдини тосапту. Бөрә бовайни көзгә илмиғандәк, ағзини кәпшәйтип уй тәрәпкә меңишқа тәмшилип турғанда, бөдүнә билән түлкә маҗраниң үстигә келип қапту. Түлкә:

— Һой, достум! Бармусән, әһвалиң қандақ, қандақ қутулдуң? — дәп қучақлишип көрүшүпту. Бөдүниму бөридин һал-әһвал сорапту. Бөрә бешидин өткән вақиәни башлапту. Бовай болса, қошумисини қаттиқ түрүп, кәтмәнни тутқан һалда, бөриниң сөзлиригә қулақ селип турупту. Бөриниң сөзи аяқлашқандин кейин, түлкә гөлүйүп сөзгә киришипту:

— Достум, бу сөзүңгә ишәнгили болмайду, тағарниң ичигә мөкүвелипму шу бала-қазадин қутулғили боламдекән? Икки тайған кәйниңдин йолвастәк қоғлап келиватса, бағ егиси изиңдин қалмай қоғлиса, сениң қәйәргә мөкүвалгиниңни көрмәй қаламду! — дәпту. Бөрә түлкиниң бу сөзини аңлап, орнидин ирғип туруп, у яққа-бу яққа үч-төрт қетим меңиветип:

— Мениң бу сөзүмгә ишәнмәмсиләр, қандақ қилип қутулғунимни өз көзи билән көргән бовай әйнә, қарап туридиғу, сорап көрмәмсиләр,— дәп өңүпту.

— Яқ-яқ, бу гәплириңгә зади ишәнгили болмайду,— дәп қопупту түлкә бөриниң чишини қериштуруп, бөдүниму шундақ дәпту.

— Әгәр гепиң раст болса,— дәпту түлкә билән бөдүнә,— шу амалиңни бизгә яңливаштин көрситип баққина,— дегән екән, бөрә олтарған орнидин дәс туруптудә, унчуқмастин сокулдап меңипту вә хелә бир йәрләргә берип қайтип җүгримәкчи болған екән, түлкә:

— Һой, достум, жирағирақ йәрдин җүгәрмәмсән, йеқин йәрдин җүгрисәң немә қизиғи болиду! — дәп вақирапту. Бөрә арқисиға йенип йәнә меңипту. Бөриниң қариси

көздин жүткәндин кейин, хапилиқ билән турған бовай бөрә билән болған мажрани түлкә билән бөдүнигә ейтишқа башлапту. Түлкә бовайниң сөзини бөлүп:

— Бовай, бөриниң саңа қилған бевапалиғини көрүп турдуқ. Әнди пәйти кәлди. Әпләп туруп бөриниң җажисини беришниң чарисини қилмамсән?— дәп турған арилиқта бөрә доңғаслап чиқип кәптудә, бовайға қарап:

— Вай, бовай, тағарниң ағзини ач... тағарниң ағзини ач! — дәп вақирапту. Бовай тағарниң ағзини йоған керип, бөригә қаритип турупту. Бөрә келип тағарниң ичигә кирипту. Бовай «һим» — дәп чишини-чишиға бесиптудә, ағамчини қолиға елип, авалқи қетимда тағарниң ағзини икки қат қилип бағлиған болса, бу новәт төрт қәвәт боғупту.

— Хош, қолға чүштүңму, уйни йәйдиған һәддиң әмәс, демәпмидим,— дәпту бовай.

— Бовай, тағарниң ағзини йешивәт, чапсан бол,— дәп, бөрә бир дәм мәмәданилиқ билән вақирап беқипту. Бовай күлүп, унчуқмай җим турупту. Бөрә өзичә йәнә вақирап беқипту, лекин бөрә тағардин чиқишниң һеч бир илаҗисини тапалмапту. Бөдүнә билән түлкә үчәйлири үзүлүп кәткидәк күлүшүптудә, бовайға қарап:

— Бовай, бөриниң әдивини келиштүрүп берәрсән,— дәп бу җайдин кетишипту. Бовай бөриниң вапасизлиғидин ғәзиви әрләп, уни кәтмән билән салғини туруптекән, айһай, бөрә дунияға кәлгинигә миң дат дәпту. Бовай һерипчарчап тағарға қариса, бөриниң путқоллири кукум-талқан болуп, униң тени бир тулумға охшап қаптидәк. Бовай униң терисини пичақ тәккүзмәстин союп сатқан екән, пулиға бир ат кәптудәк. Шуниң билән бовай жирақ-йеқинға пиядә йол маңмас болған екән.

Бөдүнә билән түлкә ач көз бөридин қутулғандин кейин, хелә узун заманларғичә биллә яшап, биллә ойнап, биллә күлүп жүрүшүпту. Улар күнләрниң биридә қоюқ жаңгаллиқниң ичидә дәм елип олтирип, өткән вақиәләрни әслишип, бир-бирсини махтишипту. Сөзниң қизиқ йеригә кәлгәндә күлүшүпту. Шуниңдин кейин түлкә бөдүнигә:

— Достум, иккимиз толиму чирайлиқ өттуқ. Һәммила җайда оюн-күлкә билән күн өткәздуқ. Күливерип зериктим. Әнди мени бир қорқутуп бақмамсән, қорқуш дегән қандақ болидиғанлиғини бир көрүп бақай,— дәпту. Түлкиниң өтүнүшидин кейин бөдүнә:

— Болиду, достум, мошу кәмгичә сениң сөзүңни йәрдә қоймидим. Һели болсиму бу сөзүңни бәҗа кәлтүрәй. Бирақ бу ишниң ахириси хапилиқ билән аяқлишармекин дәймәна,— дәпту.

Бу чағда түлкә:

— Яқ, достум! Иккимизниң оттурисида көңүлсизлик туғулмас. У яқлиридин хатирҗәм бол,— дәп ялвурупту.

«Андақ болса, бопту»,— дәп бөдүнә түлкини жаңгалликта турғузуп қоюп, өзи асманға көтирилип, жаңгалликниң әтрапиға көз салса, бир очи қушни қолиға қондуруп, икки тайғинини әгәштүрүп атлиқ келиватқидәк. Бөдүнә очини көрүп, түлкиниң йениға кәпту. Уни арқисиға селип жаңгалликтин чиқип, лойла кокатлиқ жайлар билән очиниң алдиға удул елип меңипту. Кокатлиқлар түгәп, дақ йәргә чиққан вақтида очи түлкиниң қарисини елип қапту. У тайғаялирини қичқирип, қушиниң бөкини бешидин елип, түлкигә қаритип қоюветипту. Асмандин қуш, йәрдин тайғанлар түлкигә қарап оқтәк етилипту. Буларниң арқисидин очи етини болушиға чепип, қиқас билән меңипту. Бөдүнә дәһшәтлик әһвални көрүптудә, өзини далдиға апту, түлкә өзини бир билип, бир билмәй, арқисиға бурулуп жаңгалликқа қарап қечипту. Миң мәшәққәттә жаңгалликқа улушупту, лекин түлкә жаңгалликқа кирипму җан сақлиғидәк, әплигирәк, җай тапалмай, гаңгирап қапту. Дәлдәриғи шалаңирақ йәргә берип турай десә, үстидә әгип жүргән қуш уни көрүвалиду. Қоюқ жаңгалликниң ичигә кирип бир йәрдә ятай десә, икки тайған үстидин чүшүп басиду. Түлкә нәгә барса, тайғанлар из бесип уни арқисидин қоғлап келиверипту.

Түлкә жаңгалликму-жаңгаллик қечип һеч бир дәрмани қалмапту. Униң бәдинини чиғанлар сиҗап, һеч бир һалини қоймапту. Тәнлиридин қан чиқишқа башлапту, түлкә шундақ қорқуптекин, униң җени һазирла бурнидин чиқип кетидиғандәк туюлупту. Бөдүнә болса, егиз догиланған бединиң арисиға киривелип, түлкиниң тамашисини көрүп, күлүп олтирипту.

Түлкә һеч болалмай, бүк жаңгаллиқ ян бағирға айлинипту, қариса бир ярда қап-

қараңғу төшүк турғидәк, түлкә шу төшүккә бар кучи билән етилипту. Тайғанларму түлкиниң арқисидин үзүлмәй, төшүккә кирипту. Бирақ қараңғу төшүкниң нерисиға барғанда сиғмай, қайтип чиқишипту. Тайғанлар шу өп-чөридә хелә туруп кейин қайтип кетипту. Бир мәзгилләрдин кейин түлкә төшүктин қайтип чиқипту. Амма у наһайити қорқуп кәткәнликтин, жүриги селип турупту. Түлкини көргән бөдүнә:

— Достум түлкә, қорқуш дегән қандақ болидекән? — дәп күлүп сорапту. Түлкә «һә-һә» дегән болуп, бөдүнигә йеқин кәптудә, чаққанлиқ билән уни копла қилип чишләвапту. Вә аччиғи билән:

— Һә, қорқат десә, шунчиваламу қорқутамсән! Жүригим орнидин қозғилип, жан тумшуққа келип қалди. Сени бир чайнайки, устихиниңни асманға пурқай! — дәпту түлкә ғәзәплинип.

Түлкиниң ағзиға туюқсиз чүшүп қалған бечарә бөдүнә бир тоғрам тени билән немә амал қилалисун. Көзлирини мөлдүрлитип туруп:

— Бопту, достум. Мән өлүш алдида туруптимән. Кәңчилик қилсаң, ата-ана, қоми-қериндашлирим билән хошлишивалай,— дәп ялвурупту. Түлкә қапақлирини селип «һә бопту!» — дәп бөдүнини бошрақ чишләп турупту. Бөдүнә «витвалдақ, витвалдақ, витвалдақ» — дәп үч қетим сайрапту.

— Болдуңму? — дәп сорапту түлкә бөдүнидин. Бөдүнә жим турупту, түлкә йәнә терикип:

— Болдуңму? — дәп қәһри билән сорашниң арилиғида уни қаттиқ йөтәл қистап кетип «өһһө» дегән екән, бөдүнә түлкиниң ағизидин курридә қилип учуп чиқип кетипту. бирақ бөдүнининң қуйруғини түлкә чишләп үзүп қапту. Ейтилишларға қариғанда, бөдүнининң қуйруғи әйнә, шу күндин башлап чолақ болуп қалған екән.

НАН, ДАН, ЙӘМ ЕЛИП КӘЛ

Бурунқи өткән заманда бир бовай билән момайниң дунияда бирла балиси болған екән. Уни ишқа буйримай, тиллимай, урмай өстүрүпту. Бир күни бовай билән момай олтирип:

— Балимиз биздин кейин қалса харапчилиқта қалмисун,— дәп балисини чақирип, балиға он тийин берип:

— Базардин өзимизгә нан, тохуларға дан, ешәккә йәм елип кәлгин,— дәпту.

Бала базарға берип, он тийинға нан алай десә, дан билән йәмгә йәтмәйду, дан алай десә, нан билән йәмгә йәтмәйду, йәм алай десә, нан билән данға йәтмәйду. Немә аларини билмәй, ойлап-ойлап тапалмай бир қоғун сетиватқан бовайниң йениға берип олтирипту. Ойға чүшүп кәткән балини қоғунчи бовай көрүп «Дәрди болса керәк»,— дәп ойлап, балидин:

— Һой, балам, неманчила ойлинип кәттиң? — дәп сорапту.

— Маңа ата-анам он тийинға өзимизгә нан, тохуларға дан, ешәккә йәм елип кәлгин дегән, мән немә аларимни тапалмайватимән,— дәпту.

Бовай балига йоған бир қоғун берип:

— Мә, мону қоғунни ата-анаңға апирип бәргин, йәп бақсун,— дәпту.

Бала қоғунни өйигә апирип ата-анисиға:

— Мону қоғунни силәрни йәп бақсун дәп бир қоғунчи бовай бәрди. Силәрниң буйруғиниңларни тапалмидим,— дәп тийинни берипту.

— Қоғунчи бовай һеч немә ейтмидима? — дәпту бовай.

— Яқ, ейтмиди.

— Бир қоғун базарда қанчә туридекән?

— Он тийин.

Бала, ата-аниси үчи қоғунни йәп тоюпту. Бовай балиға:

— Тойдиңму? — дәпту.

— Һеч качан мундақ тоймиған,— дәпту бала.

— Қоғунниң уруғини тохуларға берип, шапиғини ешәккә бәргин,— дәпту бовай.

Бала қоғунниң уруғини тохуларға, шапиғини ешәккә берипту.

— Әнди он тийинға өзимизгә нан, тохуларға дан, ешәккә йәм елип келәләмсән? — дәпту дадиси.

Бала ойлинип туруп, он тийинлиқ бир қоғунға өзи, ата-аниси, тохулири, ешигиниң тойғанлиғиға һәйран болуп, «әкилимән» дәп бешини еғитипту.

НЕМИШКӘ КҮЛДӘ ЕҒИНАЙДУ?

Қедимий заманда өй һайванлириниң ичидә ғожайинлиқни елиш үчүн талаш-тартишлар болған екән. Һәммиси өзини махтап, өзини ғожайинлиққа сайлапту. Һәр қайси өзиниң хизмитини ейтип чиқипту.

Төгә:

— Мән силәргә ғожайин болимән, чүнки адәмләр мени әң еғир йолларға салиду вә нурғун жүк артиду. Сусиз қумлуқ чөлләрдә уссимай, иссимай, кетиверимән. Жуңумдин әң есил нәрсиләрни тоқуп, гөшүмни йәйду,— дәпту.

Ат:

— Яқ, мән болушим керәк. Мени минип көңүл ачиду. Оларға чиқиду,

бәйгиләрдә болиду, урушларға кириду, жирақ йолларға чиқиду, жүкләрни тошуйду, соқиға қатиду, гөшүмни йәйду, мениң хизмитим һәммиңларниңкидин нурғун.

Кала:

— Мениң сүтүмни ичиду, гөшүмни йәйду, терәмдин тасмиларни ясайду. Мән болимән.

Ешәк:

— Меничу? — Мени миниду, һарвуларға қатиду, нурғун ишлитип, силәрдин ашқан чөпләрни бериду, өйдә ишлитишкә мән қолайлиқ. Ғоҗайиниңлар мән.

Қой:

— Гөшүм һәммиңларниңкидин яхши, жуңумни есил нәрсиләргә ишлитиду, мән ғоҗайин.

Ишт:

— Адәмләр мени яхши көриду. Мениң билән оларға чиқиду, аталмиған нәрсиләрни қоғлап тутимән, өз билән ятни бирдин аҗиритимән, оғрилар мениңдин қорқиду. Мениң адәмләргә ярдимим нурғун. Өзлиридин ашқан тамақни маңа бериду, һәммиңлардин сәзгүрмән. Кечә-күндүз күзәттә туримән. Маңа бекинисиләр.

Мөшүк:

— Мән болимән, чүнки адәмләрниң яман дүшмини болған чашқанларни йоқитимән.

Чашқан:

— Адәмләр тәйяр қилғанларни йәймән. Буғдайларни оғрилап, унларни йәймән, чишим өтидиған әң есил нәрсиләрни бир дәмдила йоқ қилимән. Адәмләр мениңдин қорқиду. Тәйярни йегәндики, мән ғоҗайиниңлар,— дәп талишипту.

Улар талишип-талишип һәр қайсиси өзини махтап, бир-бириниң сөзигә кирмәй үч кечә, үч күндүз талишип, төртинчи күни кәч кирипту. Ахири чашқан:

— Әтигәнликкә ким күнниң чиқишини биринчи көрсә, шу ғоҗайин болсун,— дәпту.

Буниңға һәммиси рази болуп, тизилип, күнниң чиқишини күтүп олтирипту.

Йерим кечидин кейин бириниң кәйнидин бири ухлашқа башлапту. Ухлимиған ешәк,

ишт, чашқанла екән. Таң сүзүлгәндә ишт ухлапту. Күнниң қизил шолилири көрүнгәндә ешәк үгдәп, сериқ шолилар көрүнгичә ухлап кетипту. Чашқан төвәндә туруп һеч немини көрәлмәй, ешәкниң қулиғиниң учиға чиқивелип, Күн чиқидиған вақитта хошал болиду. У яқтин-бу яққа жүгрәп кетипту. Шу чағда ешәк охинип кетип, бешини бир силкигәндә, чашқан домилап йәргә чүшүп кетипту. Ешәк өлтәрмәкчи болуп қоғлапту. Чашқан қечип-қечип күл төкүлгән йәрдики бир төшүккә кирип кетипту. Ешәк үстидин еғинапту. У ваққичә күн чиқип кетип, күнниң иссиғидин башқилар бир-бирләп охинишқа башлапту. Шу күндин бери ешәк күлни көрсә, чашқан бар дәп күлдә еғинайдиған болувапту.

ТӘКӘББУР СЕҒИЗҒАН

Заманларниң заманида, дунияниң шәриқ таманида, йәттә тағдин өткәндә, йәттә дәрия кәчкәндә, бу йәрләрдиң нерида, учар қушлар йеридә, үсти йешил тағлиқ, асти гөзәл бағлиқта яшайдекән түрлүк-түмән қуш, өтидекән вақти чағ һәм хуш. Көкси-қарни тоқ екән, һәр ишқа тәйяр екән, достқа вападар екән, тавус қуш шаһпәр екән, тотиқуш вәзир екән.

Күнләрниң бир күнлири, гөзәллик мәптунлири қушлар өз мәйлидә жүргән чағда сәйлидә, қизиғанда тамашә, шаһ көңлигә сеп әндишә, шаһқа хәвәр кәпту бир, баян әйләпту вәзир: Бәзиләрниң сөзичә, көргәнләрниң көзичә, кәпту бир қуш бечарә, шаһқа ейтип әризә. Әһвали бәкму яман, чирайи униң саман «Әризәмни тиңшиса шаһ, дәрдимгә қилса дава»,— дәп йәткүзүп ойини, қисип турармиш бойнини.

Шаһ тавус қуш шу чағда:

— Уни бу йәргә кәлтүрүңлар, барчиға хәвәр қилиңлар!— дәп буйрупту.

Чапармәнләр һәр ян чепипту, хәвәрни һәммигә ейтипту, олтарғанлар турупту, турғанлар шаһ әмри бойичә жүгрәпту, шаһ дәргаһини қучушупту. Шундақ қилип, барчә қушлар тәйяр болупту, мәйдан ичи толупту. Қушлар қариса бир чәттә бир бечарә қуш, жүрәк-бағри парә-беһош, көзи қан-яшқа толған, күч-мағдири қуруған һалда турупту.

Шаһ минбәргә чиқип, оң-солиға беқип әшу бечарә қушқа чүшүпту көзи вә шундақ бопту ейтқан сөзи: Ейтқин, қени аһиң, бизни дәп бил панаһиң! Ейт бизгә натонуш сән, өзәң қайси қушсән? Әһвалиңни биләйли, саңа рәһим қилайли.

— Мән бир мусапир житим, сеғизғандур мениң етим. Атамму йоқ, анамму йә йөләкчи панамму. Көпләргә мән сетилдим, қайғу-гәмгә четилдим, зәһәр-зоқум ешимдур, йегиним қум-тешимдур. Учридим булаң-талаңға, теним боялди қанға. Ялғуз житим шу екән, қилчә қәдриң йоқ екән. Маңа рәһим қилсаңлар, силәргә мәңгү һөрмәттә өтәй, бәлки хизмәттә өтәй,— дегән сеғизған дадиға, чидалмай өтмүш кеп ядиға, көп қушлар жиғлап төкүп яш, егишип төвәнгә баш:

— Болайли йөләк,— дәпту.— Немиси бар биздин бөләк,— дәпту. Шаһниң әмрини күтүпту, вәзир алға өтүпту, шаһ буйруғини оқупту.

— Бовайлардин шундақ гәп қалған: «Әл һиммити дәрия» — дәп қалған. Ярдәм бериңлар қени пат, һәр бириңлар бирдин пәй, қанат. Сеғизған бизгә әл болғай, тоққузи тәл болғай, көзидин яш қурусун, беши оңшалсун,— дәпту.

Шаһ, вәзирдин башлап қушлар бирдин пәй, қанат ташлапту, сеғизған қәддини руслапту. У әлгә рәхмәт ейтипту, беши көккә йетипту. Сеғизған өзини руслап, қанат-қуйруғини дуруслап, тоққузи тәл, арзулири һәл болуп жүргәндә, униң алдиға қарға келип, бир далдиға тартип, ғолиға бирни уруп, әйнәкни қолиға туткузуп, шундақ дәпту: «Қара, достум, өзәңгә, ишәнсәң гәр сөзүмгә, сәндики бу қамәт башқисида йоқ. Қушлар ичидә һәммисидин гөзәлләрниң бирисән, шаһ тавус, вәзир тоти алдиңда һеч әмәс».

Сеғизған қайнап, тилини чайнап: «Тилиңға нават адаш, мошуму боламду яшаш!» дәп әйнәккә йәнә бир қарап, өзини жуюп-тарап, унтуп көргән күнини, көтирипту

бурнини.

Сеғизған раса гедийип, көзлири гиртийип, көзигә һеч кимни илмай, иззәт-һөрмәтму қилмай: Мән акаң қариғай, мениңдәк ким сайриғай, мән һөсүн-чирайға бай, дәп жаһанни тар көрүп, яхшилиқ қилғанлардин үз өрүпту. Шундақ қилип, сеғизған, ғавға-чуқан көтирип, аччиқ-аччиқ йөтилип, у ян-бу янға қарап, қуйруғини тарап-тарап «Шаһтин мән һеч кам әмәс, шаһ мениңдин әсла пәс» дәп шаһ алдида туруп, көксигә уруп:

— Һәй, беәдәп тавусвай, теләти соғ шум чирай, шаһ тәхтини маңа бәр, бар бәхитни маңа бәр, болмиса болисән мениң қолумда йәр,— дәпту.

Шундақ күнниң биридә шаһ тавус жиғип әс-һошини: «Жиғилиңлар!»— дәпту. Барлиқ қуш кәпту, барлиқ учар қанат тиңшапту, шаһқа қарап. Шаһ йеқиндин сөз башлап, әтрапқа көз ташлап, сеғизғанниң вапасизлиғини ейтипту, бу ишқа қушлар һәйран болуп, көтирипту чуқан. Дәпту:

— Мунапиқ сеғизған, йоқ униңда номус-иза, берилсун аңа жаза! — Жаза шу,— дәпту шаһ,— һәр ким болсунки агаһ, һәр қуш бәргән пәй, қанитини алсун тез! — Қушлар сеғизғанни елип ариға, тенини патуруп яриға, бирси ноқуп, бирси чоқуп, қанатлирини апту, сеғизған ялаң қапту, қечипту шу чағ, у баш елип, көзигә жиқ яш елип.

Әй, балилар, балилар, бу чөчәктин ибрәт елиңлар, тәкәббурлиқниң ақивети яман екәнлигини билиңлар!

ТАЙ БИЛӘН БАЛА

Бурун бурунда, териқ тулумда, житим булуңда чағда бир әр-аял яшапту. Уларниң бирдә-бир арзулуқ оғли бар екән. У балиси зерәк, туйғун, сөзгә уста, әқиллиқ екән.

Ата-аниси балисини шәһәрдики мәдрисиләрниң биридә оқутупту. Мәдрисидә аз күн оқупла, барлиқ балилардин яхши оқуп, өтүп кетиду. Шундақ күнләрниң биридә аниси вапат болуп кетип, көп өтмәйла, дадиси башқа аялға өйлинивапту.

Бир күни дадиси балисиға ат елип бәрмәкчи болуп, базарга берип ат таллапту. Ата-балиға шунчилик яхши атлар учрашсима, балиси уларни яратмай, үчинчи күн дегәндә уларға оруқ чапақ бир тай учришипту. Бала шу тайни алимән дегәндә, дадиси дәсләп унимапту, лекин бала жиғлап туривалғанлиқтин, ялғуз оғлини қиялмай, тайни балисиға елип бериду. Бала хошал өйгә келип, тайни күн көрсәтмәй қириқ бир күн баққанда, у әҗайип бир тулпар болуп чиқипту.

Бала чоң болғансири өгәй аниниң балиға нәприти күндин-күнгә күчийипту. Ахири балини көздин йоқитишниң койиға чүшүпту.

Бала күндә мәдрисидин янғанда тайни йоқлап, андин өйигә кирәттекән. Бир күни адити бойичә тайниң йениға кирсә, у жиғлап турған екән.

— Немә болди? Немигә жиғлайсән? — дәп һәйран болуп сорапту, бала.

Тай:

— Бүгүн өгәй анаңниң пәйли бузулди. Сени өлтиришниң кәйнигә кирди. Бүгүн саңа атап оға селип манта етип қойди, сән өйгә киргәндә өгәй анаң хошал болуп «манта йә!» — дәп бериду. Сән «талада йәймән»,— дәп талаға ачиқип, қассап хошнаңларниң иштиға беривәт. Шундила сениң һаятиң сақлинип қалиду,— дәп үгитиду. Дегәндәк, бала өйгә кириши биләнла, өгәй аниси хошаллиқ билән балисиға:

— Саңа манта етип қойған, мана йә,— дәп елип қойған мантини бәргәндә, бала:

— Өйниң ичи иссиққән, талада йәймән,— дәп һойлисида жүргән қассапниң иштлириға ташлап бәргәндә, иштлар йәп болупла ғиңишип жиқилип, қетип қапту.

Күнләрниң бир күни бала мәдрисидин қайтип, еғилдики етиниң йениға кирсә, йәнә униң жиғлап турғанлиғини көрүпту.

— Йәнә немә болди? — дәп сориса:

— Апаң бүгүн өйүңларниң босуғисиға ора колап, ичигә қоқас селип қойди, ичигә чүшүп кәтсәң һаятиң шу йәрдә түгәйду,— дәпту ат.

— Немә амал бар?

— Сән өйгә кирмәй туруп апаңға қарап: «Бүгүн бизгә моллам мундақ оюн үгәтти» — дәп босуғидин атлап өтүп кәт. Чиқидиған вақиттима шундақ қил. Сениң ориға чүшмәйдиғанлиғиңға көзи йетип, орини тиндуриветиду,— дәпту ат.

Бала өйгә кирсә, дегәндәк босуғиси йеңи суғалған екән. Өгәй ана балини көрүп:

— Өйгә кир, босуғини дәссәвәргин, қетишип қалди,— дегәндә, бала:

Апа, бүгүн бизгә моллам мундақ оюн үгәтти қараң,— дәп босуғидин сәкрәп өтүп кетипту. Чиқидиған вақиттима шундақ дәп сәкрәп өтүп кетипту. Кәчқурун орини тиндуруп, бурунқидәк қиливәткәндә балиниң көңли тинипту. Арида йәнә хелә күнләр өтүп кетипту. Бала хелә әқлигә кирипту. Бир күни етиниң жиғлаватқанлиғини көрүпту.

— Бүгүн анаң саңа чапан тикип қойди. Сән уни киймә. Чүнки чапанниң һәммә йеридә оға бар. Чапанни кочиға әпчиқип көмүп ташла,— дәпту.

Дегәндәк, өйгә кирсә, өгәй ана чапан тикип қойған екән, чапанни елип:

— Талада кийимән,— дәп елип кочиға чиқип, бир ериқниң бойини колап, көмүп ташлапту.

Өгәй ана балини йоқитишниң һеч амалини тапалмиғандин кейин, авал атни йоқатмай туруп, балини йоқитал-майдиғанлиғиға көзи йетипту. Бир күни өгәй ана ялған ағрип йетивалғанда, йолдиши атақлиқ тевипларни чақиртип көрсәтсиму, һеч қайсиси ағриғини тапалмайду. Бир тевип ағриғини тапалмай һәйран турғанда, өгәй ана у тевипқа:

— Сиз йолдишимға: «Әгәр аялиңиз қириқ бир күн Күн нурини көрмигән атниң гөшини йесә сәллимаза сақийип кетиду» — дәң, дәп сөз үгитип, нурғун алтунларни берипту.

Тевип аялниң ейтқанлириниң һәммисини йолдишиға ейтқанда, у немә қиларини билмәй, ойлинип қапту. Йолдишиниң шундақ ойлинип, қийнилип жүргәнлигини көргән өгәй ана:

— Мени сақаймисун десиңиз, атни сойманң, әгәр мән керәк болсам, бир атни неманчивала аяп кәттиңиз? Җан болса ундақ аттин нәччиси келиду, — дәп ериниң бешини қаймуқтурушқа башлайду.

Ахири балиниң дадиси атни соймақчи болиду. Бала мәдрисидин қайтип етиниң йениға кирсә, ат жиғлаватқан екән. Немә болғанлиғини сориғанда:

— Мән сени үч өлүмдин қутулдурдум, сән мени бир өлүмдин қутулдур. Дадаң мени әтә соймақчи. Тевип апаңға мениң гөшүмни йейишкә буйриди. Апаң гөшүмни йемәкчи,— дәйду тай.

— Мән сени қутулдурушқа һәр қачан тәйяр, бирақ қутулдурушниң йолини ейтип бәр.

— Әтә сән оқушиңға баривәргин, амма қулиғиңни өйгә тикип тур, мени дадаң оқурдин йәшкәндә бир кишнәймән, ачиққан вақитта иккинчи кишнәймән, путлиримни бағлиғанда үчинчи қетим кишнәймән, әгәр үч кишнигичә өйгә йетип кәлмисәң, мениңдин тамамән айрилисән,— дәпту тулпар.

Бала этиси оқушқа бармаймән дегинигә қаримай, аниси әвәтиветип, атни союшниң койиға чүшиду. Мәдрисидә қәпәздики қуштәк немә қиларини билмәй, миң бир ойларға берилип олтарғанда, ат аччиқ бир кишнәпту. Бала моллисидин талаға чиқип киришини сориғанда, молла рухсәт бәрмәпту. Иккинчи кишнигәндә йәнә рухсәт сорапту. Лекин молла йәнә рухсәт бәрмәпту. Лекин бала моллисиниң рухситигә қаримай, қуюндәк жүгрәп өйигә аз қалғанда үчинчи кишнәйду, бала өйгә етилип кирсә, һойлисида атни ятқузуп, пичақ сүркигиливатқанда, дадисиниң қолидики пичақни тартивелип, атниң путини бағлиған ағамчини кесип ташлап, тулпарға минидудә, жиғилған хәлиққә қарап:

— Һәй, халайиқ, мени үч қетим өлтүрүшкә тиришқан өгәй анам яхшиму яки мени үч өлүмдин қутулдурған тейим яхшиму? — дәп сорапту.

Бири: «Етиң яхши» десә, иккинчилири «Анаң яхши», дейишкә башлайду. Бала:

— Мени үч өлүмдин қутулдурған тейим яхши,— дәп атни бир уруп, һойлидин учқандәк чиқип кетиду. Үч кечәкүндүз маңғанда алдидин бир шәһәр

көрүнип, атни тохтатқанда, ат:

— Мән көзгә көрүнмәйдиған болимән, бирақ сениң хизмитиңдә болимән, мабада бешиңға бирәр еғир күн чүшсә, мону түкүмни көйдәр,— дәп түкини берип, хошлишиду.

Бала шәһәрниң базирида жүрсә, падишаниң ялақчилири падишаға «бу оғри зади бизгә күн бәрмәйду, байларни заңлиқ қилип күлиду»,— дәп балини бекардин-бекар падишаға чеқипту:

Падиша:

— Алдимға елип келиңлар,— дегәндә балини падишаниң алдиға елип барғанда: «Өлтириңлар» — дәп буйруқ берипту. Падишаниң оң қол вәзириниң балиға ичи ағрип:

— Падишаий аләм, бу гунасиз яш жигитни өлтириш яхши әмәс, униңдин шәһәрниң четидики чөлни бағ қилсун,— дегәндә падиша рази болупту.

Аридин хелә жиллар өтүп кәткәндә, бир күни падиша сол қол вәзиригә:

— Сән берип һелиқи балиниң тирик болса, немә қилип жүргәнлигини, өлгән болса, қачан, қәйәрдә өлгәнлигини билип кәл,— дәп әвәткәндә, вәзир берип у йәрниң шунчилик чирайлиқ баққа айлинип кәткәнлигигә һәйран болуп, падишаға:

— Ей падишайим, у бала шунчилик чөл йәрни шунчилик чирайлиқ баг ясаптекин, һәтта у бағ сизниң дәм алидиған этиязлиқ, язлиқ, күзлүк бағлириңиздин һеч қелишмайду,— дегәндә, падиша ишәнмәй, оң қол вәзирини әвәтиду, чүнки сол қол вәзири қорққанчақ, махтанчақ вә ялғанчи екәнлигини падиша биләттекән. Оң қол вәзирима сол қол вәзиридәк махтап кәлгәндә:

— Андақ болса, қизлирим ойнап кәлсун,— дәйдекән. Падишаниң үч қизи берип, кенизәклири билән хошал-хорам ойнашқа башлайдекән. Лекин әң кичик қизи чөлни бағ қиливәткән жигитни көрүш армини билән жигитни издәп, ахири қип-қизил ечилип кәткән қизилгүлниң арисида ятқан йәрдин тепип, он бәш күнлүк толун айдәк падиша қизи қизилгүлдәк дехан жигитигә тоймай қарап қапту. Һәдилири «кетимиз»— дәп чақирғанда, аста һәдилири тәрәпкә берип, уларға қошулуп жүриду. Падишаниң үч қизи бала өстәргән бағниң мевилирини «дадимиз йесун»— дәп яғлиқлириға еливалиду. Кичиги йәргә чүшүп, полишип қалған алмиларни апту, икки һәдиси болса әң яхши пишқан алмиларни елип барса, падиша икки чоң қизиниң алмилирини йесә бир-биридин тетиқсиз әски болуп, кичигиниңкини йесә шунчилик яхши болуп, падиша өмүридә ундақ алмини йегәнлигини есиға чүширәлмәпту. Алмиларни йәп болуп, «йәнә болса!» — дәпту. Алмиларға тәм киргүзгән балиниң тейи екәнлигини һеч кимму билмәпту.

Бир күни падиша қизлириниң тойини қилмақчи болуп, «қизлирим кимни халиса, шуниңға беримән» дәп шаһзадиләрни вә бай содиәрләрниң балилирини жиғипту. Падиша:

— Әгәр қизлирим алмиларни кимгә атса, шуниңға беримән,— дәйду.

Икки чоң қизи алмиларни яхши көргән шаһзадиләргә етипту, кичиги һеч кимгә атмай, теч турғанда, падиша һәйран болуп:

— Саңа ким керәк? — дәп сорапту.

— Бағдики дехан балиси,— дәпту қиз.

Балини елип кәлгәндә, қиз алмисини шуниңға етипту. Падиша үч күйоғлиға қириқ бир кечә-күндүз той қилип берипту. Дехан балиси қизға бир еғизму гәп қилмиғанлиқтин, қиз балини кекәчмекин дәп ойлап жиғлайдекән. Бир күни бала:

— Сән немишкә жиғлайсән? Мән кекәч әмәс, гәп қилимән,— дегәндә қиз шунчилик хошал болуп, балини сөйүп кетиду.

Қизниң дадиси:

— Сән падиша қизи туруп, шаһзадиләрни яратмай, йоқ бир кекәчкә тегивалдиң,— дәп уларға ат еғилдин өй тутуп бериду.

Бир күни падиша үч күйоғлини синимақчи болуп, уларға үчийи татлиқ, гөши аччиқ

қуш елип келиңлар,— дегәндә, үчилиси «хоп» дейишип чиқип кетиду. Бала атниң түкини көйдүргәндә ат пәйда болуп:

— Бешиңға немә ғәм чүшти? — дегәндә.

— Падиша үчийи татлиқ, гөши аччиқ қуш тепип келиңлар деди,— дәпту.

— Сән жаңгалдики икки акаңниң оң мүрилиригә тамға бесип, шу йәрдин бир қуш етип, үчийигә ат тезиги селип қой,— дәйду ат.

Бала атни минип, шәһәрниң четигә чиқип жаңгалда жүрсә, икки акиси шу йәрдә қуш издәп жүргән екән. Атниң әқлигә кирип, падишадәк ясинивалған бала, өзиниң чоң икки бажисини чақирип, иккилисиниң оң мүрилиригә тамға бесип қоюветиду. Кәчқурун қушни етип келип, жуңузлап болуп, үчийиниң ичигә атниң тезигидин тиқип, пиширип кәлгән тезәкнима арилаштуруп чайнавалған падиша, қизиға терикип:

— Монуриң немә?— дәп үчәйни қизниң алдиға ташлиғанда қиз:

— Дада, кәчүриң, яшаватқан йеримиз ат еғили болғанлиқтин, арилашсима арилашқанду. Бизниңма йәватқинимиз шу,— дегәндә, дадиси қаттиқ уюлуп, уларни ордиға көчүриду.

Иккинчи қетимда падиша күйоғуллириға йәнә башқа шәрт қоюп:

— Дунияда әң яхши сайрайдиған қуш тепип келиңлар,— дәп буйрупту.

Бала йолға чиқиштин авал аялиға:

— Мән үч күндин кейин келимән, сән мени қарши алғанда, пучуқ һежирида су ачиққин. Мениң ясинип кетишимгә қарап, жирақтин көрүпла икки һәдәң: «Мениң келиватиду, мениң келиватиду» — дәйду. Сән туруп «Кекәч, мениң келиватиду» — дегин. Улар саңа ишәнмәйду. Шу вақитта сән уларға: «Әгәр мениң болса, иккиңлар өлгичә маңа қул боламсиләр?» дегин, дәйду.

Үч күндин кейин: «Күйоғуллар келиватиду» — дегән хәвәр кәлгәндә, падишаниң үч қизи алдиға чиқип қариса, падишалардәк кийинивалған, етини қарап турғидәк ясавәткән бириниң келиватқанлиғини көрүп:

— Мениң келиватиду,— дәпту чоңи.

— Яқ, мениң келиватиду, әйнә, көрмәйватамсиләр?— дәпту оттуранчиси.

— Иккиңларниң әмәс, мениң кекичим келиватиду,— дәпту әң кичиги. Шуниң билән үчи бир-бирси билән талишип қалиду.

— Әгәр сениң кекичиң болса, әски чапанларни кийип, ешәккә қиңғир минип, көйүп кәткән кесәккә қушни олтарғузуп келәтти,— дейишиду икки һәдиси.

— Нәдин билисиләр?

— Һәр қачан шундаққу.

— Әгәр әшу келиватқан мениң болса, иккиңлар маңа өлгичә қул боламсиләр? — дәп сорапту кичиги.

— Болимиз,— дәп вәдә берип, қәсәмләрни ичишип кетиду икки һәдиси.

Йеқин келип қариса, раст, дегәндәк кекәч екән. Икки һәдиси сиңлисидин йеңилип, ейтқан сөзлиридә туришиду. Иккиси һеч немә тапалмай, қайтип келишиду. Падиша «кекәч» оғлиниң елип кәлгән қушиға рази болуп, хәлиқни жиғип, бешидин өткәнләрни сориғанда, бала мәдрисидә оқуватқан күнидин башлап та мошу сөзни сөзләватқанғичә болғанларни бириниму қоймай сөзләп бериду. Падиша икки акисиға тамға басқанлиғиға ишәнмигәндә:

— Ялған болса, иккилисиниң оң мүрилиригә қараң,— дәйду. Қариса, раст дегәндәк уларда тамғиниң изи бар екән. Падиша хәлқи аләм алдида тәхттин чүшүп, тажисини дехан балисиға кийгүзүп, падишалиғини шуниңға бериду. Икки чоң һәдиси қизниң баш кенизәклири болуп, икки акиси балиниң оң қол вә сол қол вәзирлири болупту. Шуниң билән биллә дехан балиси вә падишаниң кичик қизи мурат-мәхситигә йетипту.

АХМАҚ ПАДИША

Бар екән, йоң екән, өткән заманда бир падиша өтүптекән. Бир күни падиша икки вәзиригә:

— Маңа ахмақ тепип бериңлар, — дәп буйрупту. Икки вәзири йолға чиқип, кимни елип келишни мәслиһәтлишипту.

Бири:

— Әгәр бир ахмақ тепип бармисақ, падиша бизни җазалайду, кимни елип барсақ болар? — дөпту.

Иккинчиси:

— «Кимни елип барсаң болар» дегәнму сөзмекән. Қандақла адәм учрашса, шуни елип баримиз. «Падиша қичқириватиду» — десәк, илаҗисиз бариду,— дәпту.

Икки вәзир йолда кетиветип, тағдин яғач тошуватқан бир кишигә йолуқуп қапту.

— Яғичиңни ташла, падиша сени қичқириватиду, — дәпту.

Һелиқи киши:

— Яғачлиримни өйгә апирип қоюп барсам. Падиша мени немигә қичқиридекән? — дәп сорапту.

— Падишаниң немигә қичқиридиғанлиғини сорап немә қилисән? Ахмақ тепип келиңлар дегән, тез маң! — дәп алдиритипту.

— Яқ, жигитләр, қариғайни әмгәк қилип елип кәлдим. Буни йолға ташлаветип бармаймән,— дәп жүрүп кетипту.

Икки вәзир йәнә меңип, йолда бир аялға йолуқупту.

— Йәңгә, сизни падиша қичқириватиду, чапсан болуң, — дәпту.

— Балилирим, аял кишини немә үчүн қичқирипту? —дәп сорапту аял.

— Уни биз билмәймиз, ахмақ тепип келиңлар дегән, —дәпту икки вәзир.

Аял рәнжип:

— Мошу кәмдә силәрдәк бекар жүргән киши ахмақ болмай, өз тирикчилигини қилип жүргән киши ахмақ боламду! Ахмақ тапидиған йәрдин тепиңлар. Мән бармаймән,— дәп йолиға раван болупту. Бу җавапни аңлиғандин кейин, икки вәзир қандақла адәм учрашса, зорлуқ билән падишаниң алдиға елип беришқа қарар қипту. Улар йәнә келиветип, йәр һайдаватқан деханға йолуқуп:

— Вай, дехан ата, жүрүң, сизни падиша қичқириватиду,— дәпту.

Дехан:

— Иш қиливатқан чағда падишаниң алдиға бармаймән,— дәпту.

— Көп сөзлимәй маң, падиша ахмақ тепип келиңлар дегән. Сән ахмақ екәнсән,— дәпту вәзирләр.

Вәзирләргә деханниң аччиғи келип:

— Силәргә бу йәрдә ахмақ киши йоқ. Нәдин кәлгән болсаңлар, шу йәргә кетиңлар,— дәп вақирапту.

Вәзирләр:

— Ундақ болса, ахмақни тепип бәргин,— дәп туривапту.

— Мени қойиветиңлар, күн иссип кәтти, йәр қуруп кәтмисун, вақтида теривалай,— дәпту дехан.

Вәзирләр «йә өзәң барисән, яки ахмақ тепип берисән» дәп чиң туривапту.

Дехан ойлинип туруп:

— Мақул, мән ахмақни ейтип берәй. Ахмақ тепип келиңлар дегән падишаниң өзи ахмақ яки ахмақ издәп жүргән иккиңлар ахмақ. Буниңдин артуқ ахмақни йәр йүзидин тапалмайсиләр,— дәпту дехан.

Вәзирләрниң аччиғи келип:

— Сән падишани ахмақ дедиң, сени падишаға ейтимиз, дәп қорқутупту.

— Мән өзәм дегәндәк ейтиңлар,— дәпту дехан.

Вәзирләр берип падишаға ейтипту. Падиша шу деханниң пут-қолини йәргә тәккүзмәй бағлап келиңлар,— дәп һелиқи икки вәзирни әвәтипту.

Дехан падишаниң алдиға келип олтирипту.

— Сән мени ахмақ дәпсән, қайсимизниң ахмақлиғи һазир мәлум болиду. Худа қәйәрдә туриду? Ейтип бәр, дәпту падиша.

— Падишаий аләм, мән мошу туркум билән падишаға әқил үгитип, худаниң қәйәрдә туридиғанлиғини ейтип бәрсәм, яримас. Иккимиз кийим йәңгүшләйли, мән падиша болуп тәхттә олтирай, сиз төвәндә тизлинип туруң,— шуниңдин кейин соаллириңизға толуқ жавап берәй,— дәпту дехан.

Падиша рази болуп, өзи деханниң кона кийимлирини кийип, пәстә тизлинип турупту.

Дехан падиша болуп жигитләрни қичқирипту.

— Силәр шу чаққичә ахмақларни тапалмай жүрүпсиләр. Буниңдин артуқ ахмақ болмайду! Апирип, бу ахмақниң бешини елиңлар,— дәп буйрупту дехан.

Хәлиққә зулум салған падишаниң беши кесилипту. Дехан падиша болуп, жутни адиллиқ билән сориған екән.

АЧ БӨРӘ

Тағ бағрилирида, дәрия бойлирида өскән яп-йешил отлақта, қой вә башқа һайванлар бир-бири билән ойнақлишип отлаватқанда, бир қой айрилип, бир түп дәрәқниң сайисида көшәп йетип ухлап қалди. Башқа қойлар көзгә көрүнәр-көрүнмәс йәргә берип отлаватиду. Һелиқи қой бегәм, һеч нәрсидин хәвәрсиз һаман ухлимақта еди. Аңғичә күнгәй тәрәптин чишлири һежайған, чирайи түртәк, өзи қопал ач қосақ бир бөрә кәлди. Қайғу-ғәмсиз - чүш көрүп ухлаватқан қой, чүшлирини бузуп, уйқисини ечип, орнидин турдидә, бөрини көрди. Ғәм, әндишә, қайғу-һәсрәтләр қойниң мейисини қаплап, немә қилишни билмәй турғанда, бөрә чишлирини биләп, өзини бәхитлик санап, қуйруғини шипаңлитип қойға қарап:

— Мән үч күн болди ач ятқили, наһайити ғәзәп билән бу сәпәргә чиққан едим, сениң әҗилиң мениң қолумда екән. Мән өзәмни наһайити рисқилиқ һесаплиған едим,— дәп қойға сүркүлүп қешиға кәлди. Қой қандақ қилип буниңдин қутулушни ойлап, аранла төвәнки һелини тапти:

— Һә, бөрә адаш, сениң қосиғиң ач, мени йәйсән, лекин сениңдин сорайдиған бир өтүнүшим бар, шуни мақул көрсәң,— деди.

— Ейтқин,— деди бөрә.

— Кичик вақтимда анам маңа бир һүнәр үгитип қойған, бу һүниримни һеч кимгә көрсәтмигән едим. Шу һүниримни саңа бир көрситип өтәй, сениңдин башқилар үгинивалса, мениңму дунияда бир төһпәм қалса,— деди қой.

Бөрә нәпсини бир аз тохтитип, қойға қарап:

— Сәнму дуниядин арманда кәтмә, қени көрсәт һүнириңни,— деди. Қой қорқуш қияпитидин бир аз өзини тохтитип:

— Сән мону дөңгә чиқип дап челип бәрсәң, мән уссул ойнаймән,— деди.

Бөрә «хоп болиду», дәп қолиға дапни елип, дөңгә қарап маңди.

Қой пурсәттин пайдилинип, наһайити чапсанлиқ билән егисиниң қешиға қарап тикивәтти.

Бөрә дөңгә чиқип қой қандақ тамашә қилар, дегән ой билән кәйнигә бурулуп қарап, қойниң қечип кетиватқинини көрүп, қолидики дап йәргә чүштидә, наһайити ғәзәп билән иккинчи алданмаслиққа қәсәм ичип, башқа бир яйлаққа қарап, бир аз маңғанда, бир ширбазға учрашти.

Бөрә наһайити ғәзәп билән ширбазға қарап:

— Әй, ширбаз, мән бир қетим алдандим, иккинчи алданмаймән. Орниңдин тәвримәй тур, сени йәймән,— дәп ширбазниң йениға кәлди.

Ширбаз өзи кичик, тәҗрибисиз болсиму, төвәнки һелини ейтишқа аранла үлгирәлиди.

— Бөрә адаш, қосиғиң раса ечипту, мени йесәң ағринмаймән. Лекин бир путумни йәп тоюп қалисән, қалған йәрлиримни ташлап кетисән, мән шуниңға ағринимән. Униң үчүн сән мону таққа чиқип зирә билән пияз терип келип, гөшүмгә арилаштуруп йесәң тамам йәп болисән, үч күнгә қәдәр қосиғиң ачмайду,— деди.

Бөрә бир аз ойлинип:

— Сәнму раст ейттиң, йәнә о олаймән дәп жүрәйму, сән туруп турғин,— дәп зирә билән пияз елиш үчүн таққа қарап раван болди.

Ширбаз бөрини алдап, өзиниң сақ қалғанлиғиға хушлинип, өз қотиниға қарап қечип кәтти.

Бөрә тағдин зирә билән пияз терип келип: «Әнди раса тойидиған болдум», дәп пәскә чүштидә, ширбаз қечип кәткәнлигини көрүп, наһайити ғәзәп билән үчинчи қетим алданмаслиққа қәсәм-яд қилип, жүрүп кәтти. Бир аз маңғандин кейин бир хечирға учриди.

Бөрә хечирниң йениға берип:

— Әй, хечир, мән икки қетим алдандим, үчинчи қетим алданмаймән, сени йәймән,— деди. Хечир бу гәпни аңлап, наһайити аччиғи келип:

— Мән өмрүмдә сениңдәк зеди пәс бөрини көрмигән едим. Бу кәң яйлақта шунчә яш һайванлар турса, мәндәк бир қери хечирни йәймән дегиниң әҗайип бир иш. «Мән дунияда

сениңдәк ушшуқ һайванни көрмидим»,— деди. Бөрә немә қилишини ойлап, йәргә қарап турғанда, хечир кәйнигә бурулуп тикивәтти. Бөрә ғәзәп үстидә меңип егиз тағдин өткинини сәзмәстин, башқа бир яйлаққа келип, бир арғимақни көрди. Хушлуғидин наһайити алдирап атқа қарапла:

— Һә, ат, мениң ғәзәплик сәпиримгә учраштиң, орниңда тәвримәстин тур, мән сени йәймән,— деди.

Арғимақ бөриниң бу сөзини аңлап:

— Бөрә адаш, мән сени издәп жүргили икки жил болди. Анам мени туғупла, арқа путумға хәт йезип: «Сени йәймән дәп, бир бөрә келиду, у молла бөрә болуп, бу хәтни шу бөрә оқуп бериду. У молла бөридин башқа бөрә оқалмайду», дәп тапшурған еди. Сени әнди таптим. Сән шу хәтни оқуп бәрсәң, қулиғим аңлиса мурадим һасил болатти. Униңдин кейин сән мени халиғиниңчә йесәңму рази болимән,— деди.

Бөрә бу сөзләрни аңлап «әнди қосиғимни раса тойғузудиған болдум», дегән хиялни көңлидин кәчүрүп, хошаллиқ билән,— хоп болиду, сәнму мурадиңға йетивал, хәт қайси путуңға йезилған? — дәп сориди.

— Мана, мошу путумға,— дәп оң тәрәп арңа путини көтәрди арғимақ. Бөрә атниң путиға диққәт билән қарап:

— Путиңда хәт йоқ,— деди.

Ат өз һелисини жайиға йәткүзүш үчүн:

— Мән сени узундин бери чөл-баяванлардин кезип издәп жүрдүм. Тағ дәриялардин өттүм. Шунчилик нурғун йәрләрни кезип чиққичә, әлвәттә, бу путумға лайлар чаплишип қалғандур. Сән убдан ялап көрсәң, ашкарә көрүниду,— деди.

Бөрә бу чүшәндүрүшни аңлап, атниң путини раса убдан ялашқа башлиди.

Ат бу пурсәтни қолдин кәткүзмәсликкә тиришип, бөриниң ялиши раса қизиғанда, таза кәлтүрүп барлиқ күчини жиғип бөриниң тумшуғиға бирни тәпти. Бөриниң көзидә отлар чеқилип, чишлири чүшүп кәтти, бу ишқа наһайити ғәзәплинип, ағзидин қанлар аққан һалда мүкчийип дөңлүктә олтирип, атқа қарап:

Тәвәккүл қилдимдә муқәддәм учриди бир қой,
Маңа ким қойди нағра-канай билән той.
Қәһрилик ғәзивимгә учрашти ширбаз,
Охшитип бәрди маңа зирә билән пияз.
Ғәзәп қилдим, йәнә чәндан хечир учриди бир йәрдә,
Уят немә, жут еди мән бөригә у йәрдә?!
Наһайәт қилдим ғәзәп, йолуқти бир данә ат,
Тувақ ялисаң әвладим, хамуш болуп хакида ят,—

дәп сөзини наһайити тәсликтә аяқлаштуруп, көзлирини пақиритип туруп жан тәслим қилди.

МОМАЙ БИЛӘН БӨРӘ

Растмекин, ялғанмекин иш қилип буниңдин хелә заманлар илгири бир момай болған екән. Униң яки балиси, яки қериндашлири йоқ екән, әгәр қериндашлири болған болсиму алличачан көңүллири бөлүнүп, безип кәткән болса керәк. Шуниң үчүн у момай йезиниң чәт бир йеридики еридин қалған күзләктә ялғуз өзи яшайдекән. У момайниң бари-йоқи бирла қозиси болуп, униңдин башқа яки тоху, яки ишт дегән нәрсиси йоқ екән. Шу қозиси билән меликә болуп, узун күнләрни қисқартип, көңүлсиз чағлирини хуш қилип жүридекән. Момай у қозисини тағниң аяқ бесилмиған жайлиридики әң мәйин отлардин, әң сүзүк вә салқин булақ сулиридин әкелип бақидекән. Әтә-ахшими әгәштүрүп жүридекән. Шундақ қилип, момай тақка кәткәндә: «Ишикни ичидин иливалғин, мән кәлмәй туруп тала-түзгә чиқмиғин, ишикни мениңдин башқа һеч кимгә ечип бәрмигин» — дәп қозисини өйниң ичидә қалдуруп кетидекән. Момай тағниң аяқ бесилмиған жайлиридики яп-йешил вә әң юмшақ отларниң уч-учлиридин теривелип, қапқа салидекән, салқин вә әң сүзүк булақ сүйидин бир комзәккә алидекәндә, күн чүштин егилгән чағларда қайтип келидекән вә:

Тур-тур, қозам, тур-тур,
Отниң учини әкәлдим.
«Тур-тур, қозам, тур-тур,
Суниң сүзигини әкәлдим»,—

дәйдекән.

Қоза момайниң бу шәртлик чақириғини аңлиғандин кейин, ишикни ачидекән вә момайниң елип кәлгән отлирини йәп, сүйини ичидекән. Шуниңдин кейин момай уни әгәштүрүп чиқип, сәйлә қилидекән. Бу қозиға көптин бери бир бөриниң көзи чүшүп, уни йейишниң қәстидә жүргән екән, лекин йейишниң епини зади тапалмай жүридекән, чүнки у қоза әтә-ахшими момайдин айрилмайдекән. Күндүзлири момай тақка кәткән вақларда болса, өйдин ташқири чиқмайдекән әмәсму. Шундақ күнләрниң биридә, момай тақка кәткән чағда, у бөрә қозиниң өйидин чиқишини пайлап бир бүк тикән түвидә узақ марап йетипту. Лекин қоза чиқмапту. Бир вақлардин кейин момай қайтип кәпту, бөрә болса әләмдин қуруқ ағзини көшәп кетип қапту. Әтисиму худди момайниң тақка кетип қалған вақтида келип, йәнә марап йетипту. Лекин бир дәм күтүп йетип, қоза чиқмиғандин кейин аччиғида өйниң пәнжиригә кәптудә, алдап көрүпту, қорқитип көрүпту — чиқиралмапту, пәнжир вә ишикләрни уруп көрүпту — ичкиригә кирәлмәпту. Қоза үн чиқармай жим-жит туривапту. Шу арида йәнә момай келип қаптудә, бөрә техиму әләм билән «хәп сени тохта!» — дәп қечип кетипту. Шуниңдин кейин бөрә момайниң ишигини немә дәп ачурушини үгинишниң койиға чүшүпту, әтиси худди момайниң келидиған вақтида өйгә йеқин бир далда йәргә мөкүвелип, қулақ селип йетипту. Бир вақлардин кейин, момай бир қапта юмшақ от, бир комзәктә сүзүк су көтирип келип:

«Тур-тур, қозам, тур-тур,
Отниң учини әкәлдим.»
«Тур-тур, қозам, тур-тур,
Суниң сүзигини әкәлдим,» —

дегәндә қоза ишикниң иликлирини шараққидә ечип, момайниң алдиға жүгрәп чиқип әркиләп ойнақлапту. Буни аңлиған вә көргән бөрә көңлидә: «Әнди тилиңни билдимму, демәк әтигә қолумға чүштиңгу»,— дәп кетипту. Бөрә бир жаңгаллиққа берип, әтисини тақәтсизлик билән күткән һалда, таң атқичә момайниң һелиқи шәртлик сөзлирини ядлапту.

Таң етип күн чиққанда, момай қап билән комзигини көтирип тақка кетипту. Бөрә өйниң әтрапини бир дәм айлинип жүрүптудә, кейин ишик алдиға келип:

«Тур-тур, қозам, тур-тур,
Отниң учини әкәлдим.»
«Тур-тур, қозам, тур-тур,
Суниң сүзигини әкәлдим,» —

дәпту. Буни аңлиған қоза һәйран болуп, бир ишәнгидәк, бир ишәнгүси кәлмигидәк. Ишикни ачай десә, биринчидин — буниң авази момайниң авазиға охшимиғидәк, иккинчидин — момайниң келидиған вақти әмәс, техи әтигәндәк. Ачмай десә, бәлки момай йеқин йәргә берипла алдирап қайтип кәлдимекин вә илдам меңип кәлгәнлигидин һасирап авази өзгирип қалдимекин, дәп икки хиялда қапту. шундақ қилип, билмәй ойлап турғанда, бу шәртлик сөзләр йәнә қайтурулупту. Шуниңдин кейин қоза тавакәл дәп ишикни ечиптудә, һәр еһтималға қарши өзи ишикниң һәйнигә мөкүвапту. Ишик ечилиши биләнла өйгә оқтәк етилип киргән бөрә қозини көрмәй қапту. Бирақ көзлиридин от чақнап турған ач бөрини көргән бечарә қоза қорққинидин вақиравետипту. Шу чағда бөрә қозини бир чишләп бесиптудә, тойғичә йәп, чиқип кетипту.

Бир вақлардин кейин момай кәлсә, ишик очуқ турупту, кирсә қозиниң пәкәт устиханлирила қапту, халас. Шуниңдин кейин «Аһ» — дәптудә, тилини чишләпту вә «сән бөридин шу қилғиңни бир қайтурмисам, тохта!» — дегән пикирни көңлигә пүкүп қоюпту.

Бир күни момай йезиға берип, йәнә бир қоза сетип әкәпту. Униму худди авалқи қозиға охшаш беқишқа башлапту. Күнләрдин бир күни момай босуғиниң түвини чоңқур ора қилип колапту, тонурға наһайити көп кукум қалап, униң қоқаслирини һелиқи колиған ориға кәлтүрүп төкүпту вә үстини бош қилип йепип қоюпту. Өзи қап билән комзәкни көтирип таққа маңған болуп кетиптудә, астағинә қайтип кирип, ишикниң кәйнигә мөкүвапту. Бир вақлардин кейин бөрә момайни кетип қалди дәп ойлап, бу қозиниму раса йәп тоймақчи болуп кәпту вә: «Тур-тур, қозам, тур-тур» — дәп ишиккә йеқинлишиши биләнла, палаққидә қилип ориға чүшүп кетипту. Бөрә у йәрдә қоқаста үтилинип авазиниң барчә чеқириғидәк. Шу чағда момай чиқип: «Һә, қоза йегәндә мәззә қилғандурсән, әнди униң җазасиниму тартип көргин!» дәп күлүпту. Шундақ қилип, бөрә қозиға қәст қилимән дәп, ахири өзи қоқаста көйүп өлүпту.

МӨШҮКНИҢ ТАПҚАН АМАЛИ

Бар екәну-йоқ екән, ач екәну-тоқ екән, көзлири чәкчәйгән, дүмбиси дүмчәйгән, аяқ-қоли мағдурсиз, ағзида чиши йоқ, бир мөшүк бар екән.

У алдидин қечип өткән бир чашқанниң балисини қоғлап, туталмастин «һәссәнә!» — дәп олтарған екән. Яшлиғидики чәбдәслиги есиға чүшүп, көзигә җиқ яш апту, қосиғиниң

ачлиғи уни ойға сапту.

Күн ойлап, ай ойлап, үгдәп қапту. Шундақ болсиму, у бир қувлуқни ойлап тепиптудә, мәңдәп туруп, тапқан ойини ишқа сапту: бешиға сәллә орап, қолиға тәсви тутуп, алдиға җәйнамаз селип, қилвиға қарап, наһайити мулайим болуп, чашқанларни көрсиму, кермәскә селип олтиривапту.

Угисидин чиққан чашқан авал бешини чиқирипла қечип кирип кетипту, кейин йәнә чиқип қарап турупту. Мөшүкниң теч турғанлиғини көрүп, угисиға кирип, һәммә чашқанларға мөшүктики өзгиришни ейтип берипту. Буниңға чашқанлар ишәнмәстин, алди билән жүрәклигирәк вә чаққанирақ синчи чашқанни чиқириду. У төшүктин чиқип байқап, һелиқи чашқанниң хәвири раст екәнлигигә көзи йетипту. Шундақ болсиму, синап көргиси келип, авал жирақтин қечипту, мөшүк буниңға писәң қилмай туриверипту, андин кейин алдидин қечип өтүпту, мөшүкниң қоғлимиғанлиғини көргәндин кейин, қайтип угисиға кирип, чашқанларға уму ейтип берипту. Шундақ болсиму, чашқанлар йәнә ишәнмәй, бир әлчи әвәтипту.

Әлчи чашқан қорқуп, титирәп мөшүкниң алдиға кәпту, гәп қилалмай қечишқа тәмшилипту. Буни байқап турған мөшүк көзини ачмастинла униңға:

— Тохта, сән қачма, мән саңа зиян қилмаймән, мән болсам қеридим, яш чағлиримда силәргә тола зорлуқларни қилип, худаниң алдида гунакар болдум. Һазир мән болсам, һәжигә берип қайттим, әнди худа алдида өтмүштики гуналиримға товва қиливатимән. Сән, һәммә чашқанларға ейтқин, улар маңа кәлсун, мән уларниң бирсиниң балисини, бирсиниң анисини, бирсиниң атисини, бир мунчилириниң қериндашлирини өлтүрүп әткәнмән, мана шу гуналирим үчүн улардин кәчүрүм сorимақчимән,— дәп көзлиридин яш чиқирип туруп ейтипту.

Әлчи чашқан орнидин қозғилип, мени йәп қоймисиди дегәндәк гуман билән арқисиға қарап-қарап, угисиға кирип кетипту. Һәммә чашқанлар униң алдиға келип:

— Немә иш у? —дәп сорапту.

— Мөшүк һәжигә берип қайтипту, гунасиға товва қилмақчи екән, өтмүштә қилғанлири үчүн биздин әпу соримақчи екән, буниңдин кейин бир-биримиз билән дост болуп яшисақ дәйду,— дәп ейтип берипту әлчи чашқан.

Шундақ болсиму, чашқанлар йәнә синап көрүш үчүн бирдин, иккидин чиқип, синап көрүпту, һәтта униң җәй-намазлириниң үстидинму өтүп бекипту, әң ахирида бир шетилә чашқан мөшүкниң қуйруғини чишләпму қоюпту, амма мөшүк техичила тәсви сирип олтириверипту. Көңли тохтиған чашқанлар бир-биригә тәшвиқ қилишип, мөшүк билән дистлашмақчи болуп, һәммиси угисидин чиқип, мөшүкниң алдиға келип, җәйнамазни чөрәдәп олтиришип, сәмимий сөһбәтлишипту.

Һәҗидин қайтқан мөшүк авал жиғлап, уларниң разилиқлирини апту, кейин таһарәт елип, икки рекәт намаз оқуп алидиғанлиғини ухтурупту. Чашқанлар униң намизини көрүшкә қизиқип, қарап турупту. Таһарәткә чөгүн көтәргән мөшүк авал булуңға берип, бешидики сәллисини житип, төшүкни торапту. Андин қайтип, көзлири отқа охшаш янған һалда, һәммә чашқанларни бир баштин тутуп, боғуп ташлапту...

БИЛӘРМӘНЛӘР

Бурун заманда бир-биридин «биләрмән» бир әр-хотун болған екән. Хотуни ериға бир мәслиһәт салса, ери гәпниң теги-тәтигә йәтмәйла «билимән» дәйдекән. Хотуниму ериниң гепи түгә-түгимәйла «билимән» дәп туридекән. Булар биләрмәнликни өйидила әмәс, жут ичидиму қилишқа башлапту. Кишиләр бир нәрсә десила, «билимән» дәп жүридекән. Адәмләр булардин зерикип, қандақму қутулармиз, дәп параңлишиватса, һелиқи «билирмән» келип қелип, «билимән, силәр қуруқ гәп қилип олтирисиләр» дәп гәпниң белигә тепип кетип қапту.

Бир күни биләрмән базарга берипту. У яқ-бу яққа меңип, мал көрүпту. Бир бовай: «Лайиғида херидар чиқса, сатармән» дәп, бир чапанни көтирип жүрүпту. Бу чапан бовайға төртинчи бовисидин қалған екән. Бу чапанниң хислити «уч чапиним» десә, учидекән, «чүш чапиним» десә, чүшидекән. Биләрмән у бовайни қичқирип сорапту:

— Бу чапанни сатамсән?

— Сатимән, тәхсир!

— Сатидиғиниңни билимән, баһаси қанчә? — дәпту, қолиға елип көтирип, көңлигә яққандин кейин.

— Бекарға беришниң орни йоқ, тәхсир, он тәңгә бәрсилә!

— Паһ-паһ! Сениң шундақ баһа қоюдиғанлиғиңни билимән. Базар дегәндә ошуқ, гәп болиду. Төрт тәңгә берәй.

Бовай тоққуз тәңгигә чүшүпту, бай бәш тәңгигә чиқипту. Әтраптикиләр йәттә тәңгигә сала қилип қоюпту.

— Силәрниң йәттә тәңгә қилип қоюдиғиниңларни билимән, ундақта қиммәт болуп кетиду. Мақул, бәш йерим тәңгә боламду?

Биләрмән бай төмүрдәк қаттиқлиқ қилип, алтә тәңгигә апту. Пулни санап бериветип, бовайға:

— Сениң алтә тәңгини көзләп турғиниңниму билимән,— дәпту.

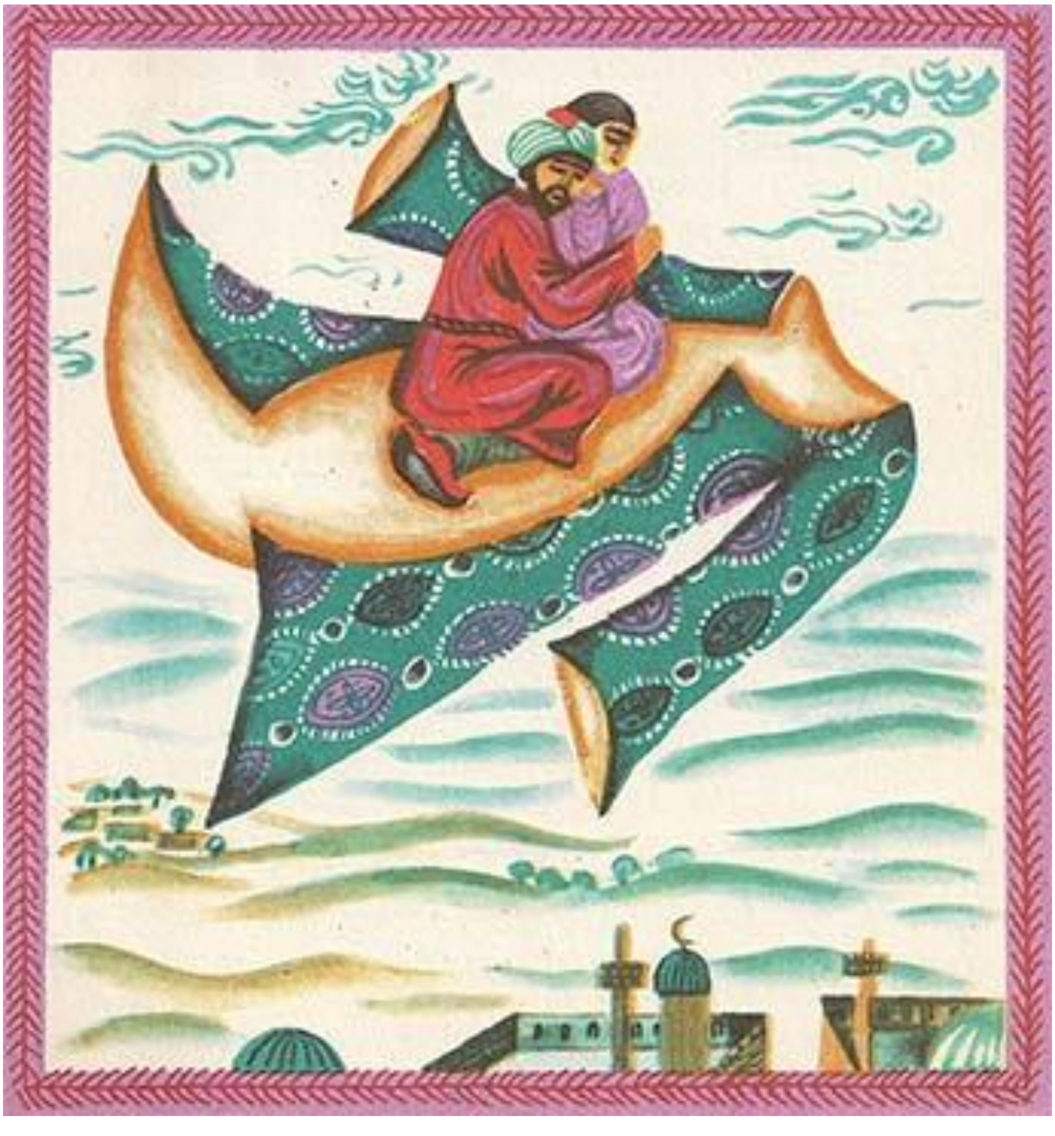

Бовай:

— Тәхсир, бу чапанниң бир хислити бар...— дейишигә гәпни кесип:

— Билимән, чапан дегәнниң немә хислити болиду,— дәпту.

Бовай йәнә:

— Яқ, гепимгә қулақ салсила, бу чапанни кийип «уч чапиним!» десә, учиду. Чүшүдиған чағда...— бовай сөзини түгәткичә бай йәнә гәпни тартивелип:

— Билимән, һә билимән! Алтә тәңгилик чапан, әлвәттә, учидудә,— дәп гәпниң ахирини тиңшимайла, чапанни қолтуқлап өйигә кетипту.

Өйигә келип:

— Һай, хотун, һай, балиларниң аниси, мән бир чапан елип кәлдим...

— Һә, немә дәйдила? Базарға барғандин кейин чапан елип келидиғанлирини билгән мән,— дәпту хотуни.

— Тохта, биз бу чапанни кийип, асманға чиқип, дуния көрүмиз.

— Вийәй, тазиму убдан чапанкәнғу! Мундақ чапанниң учидиғанлиғини билимән. Қени, кийип бақсила!

Бай чапанни кийип, «уч чапиним» дәптекән, чапан тәвринип, аста көтирилишкә башлапту. Хотуни төвәндә туруп:

— Вай, дадиси, чүшүшни унтуп қалмисила! — дәпту.

— Һәй, ахмақ, сән демисәңму билимән! — дәп әрләп кетипту. Дәрәқ бой өрлигәндә беши қейип, чүшүп кәтмәкчи бопту. «Төвәнлә» десә чүшмәпту. Ундақ қилип, мундақ қилип, зади чүшүрәлмәпту.

Ахири болмиғандин кейин, төвәнгә қарап:

— Вай, хотун, мени тутивал, мени тутивал! — дәп вақирапту.

Хотун буни аңлап, өзигә өзи: «билимән, сени мән тутувалмисам чүшәлмәйсән» дәп ериға қарап, дөңму-дөң тағму-тағ жүгрәпту. Ери барғансири әрләп кетипту, хотуни һасирап-һөмүдәп таққа чиқиватқанда, пути сирилип кетип, домилап кетипту. Таштин-ташқа соқулуп өлүпту. Ери булутларниң арисиға кирип кетип йоқапту. Хотуниниму көрәлмәпту.

— «Учушни билип, чүшүшни билмигән» дегән тәмсил, мана шуниңдин қалғанмиш.

ҺОРУННИҢ ӨЛҮМИ

Заманәмниң заманисида, болған екән бир вақиә, һорун-ларниң маканида, хәлқи аләмгә мәлүм екән, бир һорун кейин бопту миң һорун. Кучар шаһи шаһ болуп, шәһәр сорап турғанда шу һорун һаят екән. У һемишәм иш қилмай оңда йетип, аш ичип, қача бошитип, йол меңип, коча бошитип жүридекән. Язниң иссиқ күнлиридә нәдә сайә болса, бу һорун шу йәрдин тепилидекән.

Күнләрниң бирсидә бир дехан кочиниң бүжигидин илдам айлинип кетиватса, һорун униңға:

— Һой, дехан ака! Немә анчә пайпаслап жүрисән, алдиримай маңсаң, ишиң пүтмәмду? — дәпту.

— Ашлиғим пишип қалған еди, омичи тапалмай жүримән, алдиримисам шамалда қеқилип кетиду,— дәпту.

— Ва, бәлли! Мана, мән иш тапалмай жүрсәм, сиз омичи издәп жүрүпсиз, омиңизни мәнла оруп берәй,— дәпту һорун.

— Ундақ болса, тола яхши болатти. Буниң совавиға һеч немә тоғри кәлмәтти, әтә омиға чүшүң,— дәпту дехан хошал болуп.

— Анчә алдиримаң, алдириған шәйтанниң иши, алдириған қалар, буйруған алар дегәнни билмәмсиз? Авал сиз маңа чай-тузлуқ бериң, мән озуқ-түлүкни тәйярлавелип, бир күндила омиңизни оруп қоюмән,— дәпту һорун.

— Хоп, хоп, немә керәк?

— Бир тонур тоғачқа лайиқ ун, пиширишкә отун, йетәрлик чай, өйдикиләргә чай-

тузлуқ үчүн аз-тола «тәңгә» бериң, шу чағда омиңиз ориливериду,— дәпту.

Дехан буниңға рази болуп, униң дегәнлириниң һәммисини тәйярлап берипту. Әтә омиға чиқидиған болуп, келишип кетипту.

Әтиси дехан етизға барса, һорун кәлмәпту. Дехан хелә хапа болуп, ғеванисиға уни кайип, һорунниң өйигә берип:

— Һой, қандақ гәп болди бу!? Вәдә қени!? Ашлиқ қеқилип кетидиған болдиғу,— десә.

— Худадин кәлсә өзиңизму қеқилип кетисиз, бир күнниң кари чағлиқ, нан яқидиған киши тапалмидим, этиләрдин бир гәп болуп қалар,— дәпту, деханни йолға сапту.

Дехан әтиси омини ялғуз оруп, кәчқурун һорунға етиздин қайтип йолуқупту. Бу қетим ғәзәп аччиғи кәлгәчкә униңға:

— Таза иш хуш яқмас, тәйяртап охшайсән,— дәпту.

— Андақ әмәс, бурадәр,— дәп һорун,— мән омиға кәткәндә бала-җақамға көз-қулақ болуп, сайида ятқидәк бир адәм тапалмайватимән. Әтиләрдин бир гәп болар.

Дехан әтиси келип, наһайити рәнҗигәнликтин:

— Адәм әмәс екәнсән,— десә:

— Кайиман, рәнҗимән, өзиңизни бесиң, мүҗәзим йоқ, битап болуп қалдим, яхши болуп қалсам, әтә чиқимән, худа халиса,— дәпту.

Дехан әтиси йәнә кәптудә, аттинму чүшмәй:

— Һой, зади сән ишләмсән, ишлимәмсән!? — дәп сорапту.

— Ишләймән,— дәпту һорун.

— Қачан ишләйсән?

— Қолум тәккәндидә.

— Сениң қолуң тегидиған күн боламду зади? — дәп, сориса:

— Әлвәттә, болиду,— дегидәк һорун.

— Растиңни ейт, қачан қолуң тегиду?

— Қум чечәклигәндә, төгиниң қуйруғи йәргә йәткәндә.— Бу сөзләргә каттиқ рәнҗигән дехан:

— Һой, тәйяртап, алған нәрсиләрни қайтур, болмиса дуга қиливәт,— дәп тәддә қилиптекән.

— Дуга қилсам қилай,— дәп һорун ушшуқлуқ қипту. Дехан униңдин қәризиниму пүтирәлмәй, омисини өзи оруп түгитипту.

Деханлар ашлиқни оруп, күзлүк чечиватқанда, һорун йәнә иш қилмай ятиверипту. Җамаәт «бу ишлимәй бала-җақисини ачтин өлтүрүп алмисун»,— дәп бирси йәр, бирси урук, бирси қош, бирси улақ берип, бир патман буғдай терип берипту. Келәр жили ашлиқ пишқанда, җамаәт униңға:

— Саңа җамаәтниң ярдәм қилип терип бәргән ашлиғи пишип қапту, уни оруп алсаңчу,— дәпту.

— Шунчә ғәмхорлуқ қилғиниңларға миң рәхмәт, терип, суғирип, пиширип бәрдиңлар. Әнди буғдайни бириңлар орупла бәрсәңлар, толиму яхши болатти,— дәпту.

Җамаәт:

— Омаңни өзәң ори, мунчивалиму һорун болған барму! — десә:

— Мәйли, өзәм орисам, орай: буғдайлиқни алдимға әкилип бериңлар,— дәпту. Шундин кейин, җамаәт уни ташлап кетип, Кучар падишасиға бу әһвални хәвәр қипту.

Падиша шәһәрдики һорунларниң мәсилисини қандақ һәл қилиш керәк, дегән ой билән вәзирлиридин мәслиһәт апту. Оң қол вәзириниң мәслиһитини мақул көрүп, шуниңдин кейин падиша шәһәргә һорунлар сарийи яситипту. У пүткәндин кейин пүтүн пухрасиға қаритип жар салдуруп, мундақ елан қипту:

— Һай, халайиқ! Аңлимидим демәңлар, падишаий аләм һорунлар сарийи салғузди. Падиша ғуссиға қарашлиқ барлиқ шәһәр хәлқи ичидики һәммә һорунлар шу шәһәрдә падишалиқ тамақ билән беқилиду. Кимдә-ким иш қилмай падишалиқ тамақ билән җан беқишни халиса, мошу һәптә ичидә шу сарайға берип ятсун! — дәпту.

Шуниңдин кейин барлиқ һорунлар топлишипту. Шәһәрдә бирму һорун қалмапту. Һорун

әмәс киши бу сарайға кәлмәпту. Сарай ичидә нурғун қазанлар бир һәптигичә қайнап турупту. Сарай әтрапиға отунлар тағдәк догилинип кетипту. Һорунлар оңда йетип, омач ичишкә башлапту. «Һәммә һорун жиғилип болди» — дәп хәвәр қилғанда, оң қол вәзирниң мәслиһити бойичә, падиша сарайни көйдүрүветишкә буйруқ қипту. Ишик-түңлүклирини япмайла отни қоюп берипту. Сарай билән биллә һәммә һорун көйүшкә башлапту. Қачқини қечипту, қачмиғини ятиверипту. Шу чағда һелиқи һорун йенида оңда ятқан һорунға:

— Адаш, от наһайити улуқ көйүватиду, қандақ қилимиз,— дәпту. Йенидики униңдинму өткән һорун екән:

— Қачан қопуп жүрәй: мениң үчүн сән «пү» дәп қойсаңа,— дәп ятиверипту.

Шундақ қилип, сарайдики қачмиған һорунлар көйүп кетипту.

Һазирқи һорунлар, һелиқи қечип кәлгәнләрдин қалғанлармиш.

КӨЗГӘ ИЛМИҒАН — ПУТҚА ЧОМАҚ

Бурун заманда бир падиша өткән екән. Бу падиша өзини «дунияда мениңдәк әқил-парасәтлик вә сөзмән адәм йоқ» — дәп ойлап жүридекән.

Күнләрниң биридә падиша нурғун ләшкәрлири билән шикарға чиқмақчи болупту. Қурут-қоңғуз, чүмүлиләргә адәм әвәтип: «улар он күнгичә сиртқа чиқмисун, әгәр сиртқа чиқса, атлиримизниң айиғи астида дәссилип өлүп кетиду» — дәп хәвәр қилипту. Бу хәвәрни чүмүлиләр аңлап, падишани бир күн меһман қилип, андин йолға селип қоймақчи болуп, мәслиһәткә кәпту. Лекин буниңдин хәвәрсиз падиша, оға чиқип кетип берип, чүмүлиләрниң йол тосап жүргәнлигини көрүптудә:

— Бу немә гәп? — дәп, йеқинирақ кәлгәндин кейин чүмүлиләрниң падишасини чақирип сорапту.

— Падишаий аләм, жанаплирини һөзүримиздә бир күн қонуп, меһман болуп кетәмдекин дәп, алдилиридин чиққан едуқ,— дәп жавап берипту чүмүлә падишаси.

Инсан падиша һәйран болуп, заңлиқ қилипту.

— Һәй, ахмақ! Бизғу қонармиз; шунчә адәм билән улақларниң йемәк-ичмигини ойлап бақмидиңму?...

— Ойлидим, падишайим, әмгигимиз билән баяшайәт қилармиз, ғәм қилмаң—

дәпту чүмүлиләрниң падишаси.

Бу жавапни аңлиған падиша:

— «Рисқиңларни худайим бериду», дегән болсаң, мени йәңгән болаттиң. Бирақ сән йеқилдиң: шунчә адәм вә улаңларниң йемәк-ичмигигә әмгигиң билән қандақ жавап қилисән? —дәпту падиша.

— Тәхсир, сили чүшивәрмәмдила: әгәр жавап қилалмиғанда, андин мән йеңилгән болмайммәнму,— дәпту чүмүлиләрниң падишаси.

Падиша:

— Қени, жавап қилғиниңни көрәйли,— дәп, бир күн меһман болуп кетишкә мақул болупту.

Шуниңдин кейин, чүмүлә падишаси меһманларни тикип тәйярлап қойған чедирлириға тәклип қилип елип кирипту. Атлирини орнитилған лаңқаларға бағлатқузупту.

Чүмүлә падишаси әмир берип, һәр бир чүмүлигә меһманлар үчүн бир талдин нанниң угиғи, бир талдин сулу вә бир талдин явайи бедә елип келишни буйрупту. Чүмүлиләр бу тапшуруқни бир дәмдила орунлап болупту. Нан, бедә вә сулулар дога-дога болуп кетипту. Бу жиғилған нәрсиләрни падишаниң ләшкәр ат-улақлири бир күн йәп, йериминиму түгәтмәпту. Падиша буни көрүп һәйран қапту вә өзиниң йеқилгәнлигини йошуруш үчүн соал сорап йәңмәкчи болуптудә, чүмүлә падишасини чақирип:

— Һәй, чүмүлә, сениң бешиң немә анчә йоған? — дәп сорапту.

— Бешимда әқлим тола,— дәп жавап берипту чүмүлиләрниң падишаси.

— Белиң неманчә инчикә? — дәпту йәнә падиша..

— Мән чоң ишларға һәр дайим белимни мәккәм бағлаймән, бүгүн силәрни яхши күтүвелишқа тоғра кәлгәнликтин, белимни бағлавалған едим. Сизгә шуниң үчүн белим инчикә көрүниватидиғанду,— дәпту чүмүлиләрниң падишаси.

—

Падиша бу җавапни аңлап, тиңирқип қапту. Ойлап-ойлап һеч соал тапалмапту. Шунда чүмүлә:

— Падишаий аләм, сиз өзиңизни әқиллиқ вә сөзмән һесаплап жүрисиз. Һәҗәп бизниң падишамиздин йеңилип қалдиңиза? — дәп чүмүлиләрниң вәзири заңлиқ қилипту. Падиша болса, лам-мим дәләлмәй, шу хиҗаләтчиликтә шикарғиму чиқмай, кәйнигә йенип, шәһәргә қайтип кетипту.

МАХТАНЧАҚ ПАШИЛАР

Бир күни, жилниң баһар пәсли өтүп, яз башланған чағда, пүтүн бир даланиң үстини қаплап наһайити нурғун пашилар учуп өтүпту. Улар шундақ, ваһимилиқ билән гиңилдишип өтүптики, һәтта чиғлиқта сәкрәп-ойнишип жүргән икки тошқан балиси қорққинидин бир түп чиғниң далдисиға йошурунушқа мәҗбур бопту. Бу тошқан балилири чиғ түвидә қулақлирини диңгайтип қарап турса, кетип барған пашиларниң көплигидин ахири көрүнмигидәк. Бир дәм қарап турғандин кейин: «Һәҗәп, бу геҗәквайлар бунчә ваһимә билән нәдин келип, нәгә кетип баридекин, яки бирәр апәт башлинип қалдимекин?! Ундақ болған тәгдирдә вақитни кечүктүрмәстин, бәлки бизгиму қечишқа тоғра келәр»,— дәп ойлапту вә пашиларниң нәдин келиватқанлиғини, нәгә вә немишкә кетип барғанлиғини билмәкчи болуп:

— Һай, геҗәквайлар! Бунчә ваһимә билән нәгә вә немишкә кетип барисиләр? — дәп сорапту.

— Силәрдәк журуқувайларға охшаш, өмүримизни чиғтүвидә өткүзәттуқму?! Биз шәһәр алғили, «пақ-пақ шәһири» гә җәңгә кетип баримиз,— дәп махтинишип өтүп кетипту пашилар. Улар аһали яшайдиған җайларни «пақ-пақ шәһири» дәп атайдекән, чүнки пашилар кишиләрниң қенини шораш үчүн үзлиригә, қулақлириға, қолириға вә башқа очуқ җайлириға қонған чағда, уларни «пақ-пақ» қилип уруп, өлтүрүп ташлайду әмәсму!

У пашилар бир-бирлиригә йәткәндә, йезиниң әтраплиридики отлуқ-қомучлуқларға җайлишипту. Улар күндүзлири қомуч вә шивақларниң арисида туруп, уларниң сулирини шорайдекән. Шамал чиқип қалған чаңларда, шивақларға вә қомучларға мәккәм йепишивелип, өзлириниң аран турғиниға қаримай: «Һи, қоюветәйму? Әгәр қоюветидиған болсам, һазир йилтиз-пилтизиң билән шамал жулуп кетиду», дәп уларни ялвуртидекән. Шамал тохтиғандин кейин: әгәр биз болмиғинимизда бириңни қалдурмай шамал жулуп кетәттидә», дәп махтинишидекән. Күн олтиришқа йеқин: әтидин кәчкичә кокатларниң ақ сүйини шорап зерикип кәттуқ, әнди «пақ-пақ шәһири» гә берип кишиләрниң қизил сүйидинму азирақ ичип келәйли» дәп падини әгишип йезиларға киридекән. Бу йәрдә кишиләрниң шаплақлириниң астида қелип көпчилиги қирилип кетидекән.

У пашилар һәр күни шундақ қирилип-қирилип күзгичә тәндин толисидин айрилиптудә, қайтипту. Қайтип кетип барғанда һелиқи икки тошқан балиси йәнә учрап қапту. Әнди булар өсүп чоң болуп қалған екән. Улар қайтип келиватқан пашиларниң азлиғини көрүп:

— Һә, геҗәквайлар, у яққа кетип барғиниңларда наһайити нурғун едиңлар, һазир наһайити аз қайтип келиватисиләрғу, қалғанлириңлар қени? — дәп сорапту.

— «Пақ-пақ шәһири»-ни алған едуқ, йеримимиз шу йәрдә тәртип сақлап қалди, биз болсақ көп җәңләрдә жүрүп һардуқ, әнди дәм алғили өз жутимизға қайтип кетип баримиз, дәп махтинишип өтүп кетипту.

ҺӘСӘЛ

Бар екән, йоқ екән, ач екән, тоң екән. Мән билимән, атам туғулмиған чағда бир дехан өткән екән. Униң егилиги анчә болмисиму, өзигә баяшайәт йетидекән. Бирақ бу деханниң балиси йоқ болуп, бир бала көрүшни арзу қилидекән. Бәхиткә яриша деханниң хотуни оғул туғупту. Оғул чоң болушқа башлапту, дехан оғлиниң дегинини қилип берипту. Оғли һәсәлгә амрақ екән, бүгүни бир тавақ һәсәл йесә, этиси бир йерим тавақ һәсәл йәйдиған бопту. Чоң болғансири қарниму чоңийиверипту. Оғлиниң йегән һәсили үчүн деханниң вәсли түгәпту, бара-бара деханниң һәсәлгә пули қалмапту. Оғли һәсәл йемәй бир дәмму чидимайдекән.

— Һәсәл бәр, дада!—дәпту бала бир күни. Дехан оғлиға чүшәндүрүшкә башлапту:

— Женим балам, әнди сәккизгә кирдиң. Күндә бәш тавақ һәсәл йесәң бизни қурутисән, һелиму һеч немә қалмиди, униң үстигә һәсәлниң баһасиму ешип кәтти. Дадаңни ая, әнди аз вақит һәсәл йейишни қойсаң, анаң бечарә үч күндин бери ач ятиду. Анчә-мунчә тирикчилик қилип бир немә тепивалай. Мени қиставәрмә, женим балам!— дәп йелинипту.

— Маңа һәсәл берисән!— дәпту оғли қәғишлик қилип. Дехан һеч амал қилалмай қапту. Кейин «тохта» дәп ойлашқа башлапту: «Бу балиға мән несиһәт қилип аңлиталмидим, данишмәнләрниң гепи хасийәтлик болидиған, шулар бир несиһәт қилип қойсунмекин...»

Шуниң билән дехан бир данишмән адәмниң алдиға берип, дәрдини ейтип жиғлапту.

— Силиму һәсәл йәмдила? — дәп сорапту данишмән һелиқи дехандин.

— Оғлумниң һәсилидин кичиккинә йәттим.

— Анисичу!

— Йәтти.

Данишмән узақ хиял қилғандин кейин:

— Сили хапа болмисила, мән он күндин кейин барай, шу күнни күтсилә! — дәп жавап берипту данишмән. Дехан һәсрәт чекип:

— Бүгүн бармисила мән қандақ қилимән? — дәп жиғлапту.

Данишмән деханниң көңлини ясап:

— Болмайду, бүгүн барсам бәри бир пайдисиз, он күнгичә чидисила,— дәпту.

Дехан қайғуруп, һәсрәт чекип хапа һалда өйигә қайтип кәпту. Он күнгичилик деханниң өйидә төрт булуң бир кулуңдин башқа һеч нәрсә қалмапту, он күн он жилдәк узақта тошупту. Данишмән кәпту, өй һалиға нәзәр селип деханға ичи ағрипту. Дехан билән параңлишипту вә кейин кетидиған чеғида:

— Қени, оғлум, бери кәлгинә! — дәп деханниң оғлини чиқирипту,— буниңдин кейин һәсәл йемә жуму, балам!— дәп балиниң пешанисини силап қоюпту. Андин бир нәччә күн өткәндин кейин данишмән йезиға барғач деханниң өйигә кирипту, өйдә дехан билән хотун хошал-хорам олтарғидәк. Өй ичи хелә сәрәмжанлишип, лазимәтликләр толуқ турғидәк.

— Оғлиңиз һәсәл йәмду? — дәп сорапту данишмән.

— Яқ! — дәпту дехан миннәтдарлиқ билән. Данишмән қайтмақчи балғанда дехан пул тәңләпту,

данишмән алмапту. Дехан бир соал сорапту:

— Әмсә мән силидин бир немини соравалай! Мән силини чақирған вақтимда немә үчүн он күндин кейин барай дедила? Мән шу он күн ичидә он жиллиқ әләмни бешимдин өткәздим, он женимниң бири қалди,— дәпту дехан.

Данишмән күлүмсирәп шундақ дәпту:

— Ука! Мән илгири һәсәл йәттим, шу он күн ичидә һәсәл йейишни ташлидим, андин сениң өйүңгә келип оғлуңға несиһәт қилдим, шуңа у һәсәл йейишни

ташлиди. Әгәр өзәм һәсәл йәп туруп, оғлуңға несиһәт қилсам, оғлуң һәсәл йейишни ташлиматти,— дәпту.

ҮЧ ВӘСИЙӘТ

Бар екән, йоқ екән, бурунқи заманда бир бовайниң үч оғли болған екән. Күнләрниң биридә бовай орун тутуп йетип қаптудә, өмриниң ахирида балилириға үч түрлүк вәсийәт калдурупту. Бовай вәсийәт қилиштин илгири үч балисиға: «баққа чиқип, һәр бириңлар иккидин таяқ сундуруп әкириңлар. Йоғанлиғи бармақтәк болсун, узунлиғи бир ғулач болсун», дәпту. Балилар атисиниң сөзи билән иккидин яғач сундуруп әкирип, ағриқ ятқан бовайниң алдида жүкүнүп олтирипту.

— Балилирим,— дәп вәсийтини башлапту бовай,— өмрүмму бир йәргә барди. Навада яхши күнниң ямини болуп, қаза йетип қалғидәк болса, бу пани дуния билән хошлиши мән. Шуниң үчүн атилиқ қәрзим билән силәргә үч түрлүк вәсийәт тапшуримән. Биринчи вәсийитим шуки, һазир бағдин сундуруп кәлгән таяқларни сундурусиләр. Сундурғанда алди билән һәр бириңлар бирдин сундурусиләр. Қени сундуруңлар!

Балиларниң һәр бирси бирдин таяқни сундурупту. Буни көргән бовай:

— Хош, бундақ қилип сундурдуңлар. Әнди қалған үч таяқни бирләштүрүп бириңлар сундуруп беқиңлар!— дәпту.

Үч таяқни бирләштүрүп балилар бирдин сундурмақ болупту. Лекин сундуралмапту. Бовай ахири:

— Әнди үчиңлар бир болуп сундуруңлар!— дәптекән, балилар үчи бирлишип һелиқи таяқларни сундуруветипту.

Буни көргән бовай:

— Һә, буниң хислитини чүшәндиңлар. Бу өм болуп, бирлишип күч чиқарғанниң нәтиҗиси. Демәк, мениң биринчи вәсийитим шуки, мәндин кейин қалсаңлар, бир-бириңлар билән яхши өм болуп яшаңлар. Әйнә, шу вақитта силәр һеч қандақ мүшкүллүктин қорқмайсиләр. Өмрүңлар яхши өтиду.

Әнди, иккинчи вәсийитим шуки, нанни тәмсиз йемәңлар, һәсәл билән қошуп, татлиқ нан йәңлар.

Үчинчи вәсийитимни, силәргә ейтмаймән. Авал силәр әшу икки вәсийитимгә әмәл көрүңлар. Лекин буниң нәтиҗисини көрәлмисәңлар, үчинчи вәсийитимни анаңлардин сораңлар. Мән бу вәсийитимни анаңларға тапшуруп қойдум. Қачанкин бешиңларға күн чүшкидәк болса, үчинчи вәсийитим силәрниң бешиңларни оңлайду.

Бовай бу вәсийәтләрни дәп, узун өтмәй дуниядин көз жумупту.

Атидин айрилған үч бала атиниң вәсийити билән бир-бири билән яхши, өм болуп яшапту. Бирақ булар бирәр ишниң пешини тутқан балилар әмәс екән. Шуниң үчүнму бирәр иш-оқәтниң тайини йоқ. Буниң үстигә дадисиниң иккинчи вәсийитини йәни, нанни һәсәлгә қошуп йәңлар» дегинини қилимиз дәп, өйдики бар-йоқини сетип, һәсәл йәп түгитипту. Қариғидәк болса, турмуши күндин-күнгә осаллишип кетиватқан. Балилар һеч илаҗә тапалмай, ахири анисиға атисиниң үчинчи вәсийитини ейтип беришни сорапту. Ана балилириниң хелә беши қатқанлиғини сезип, үчинчи вәсийитини ейтип берипту:

— Балилирим, атаңларниң үчинчи вәсийити шуки, атаңлар силәрниң бешиңларға күн чүшкәндә лазим болар дәп, баққа көмүп қойған бир халта ямбуни издәп тепиш. Бирақ атаңлар рәмити у ямбуниң нәгә көмүлгәнлигини ейтмиған еди. Иш қилип, бағдики мевиләрниң бирәрсиниң йениға көмүлгән екән. Әнди кәтмән-гүҗәкни ишқа селип, шуни колап тепиңлар.

Буни аңлиған балилар кәтмән-гүҗәкләр билән бағдики мевиләрниң түвини колашқа киришипту. Балилар чүшкичә колаптекән, наһайити чарчапту. Әнди қосақниң

ечишини сориманлар. Шу чағда аниси өйдики қаттиқ-қуруқ нанларни бир чөгүн қайнақ су билән әкилип бериптекән, булар илгири-кейин ечилмиған иштәй билән йәпту. Бу нан билән қайнақ су буларға шунчилик татлиқ тетип кетиптекин, бурун һәсәл арилаштуруп йегән тамақларниң ләззитиму буниңға қариғанда һеч бир ләззәтлик билинмигән екән. ;

Балилар тамақтин кейин йәнә ишқа чүшүпту. Иштин кейин қаттиқ-қуруқ нанни йәнә һөзүрлинип йәпту. Шундақ қилип, бирәр-икки ай һелиқи ямбуни издәп, бағдики пүтүн мевиләрниң түвини бошитип бопту. Лекин ямбу тепилмапту. Нәччә жилдин бери пәрвиш қилинмиған мевиләр мошу банә билән түви бошитилғачқа, бу жили шах-шехини көтүрәлмигидәк боп кетипту.

Шундин кейин ана балилирини чақирип шундақ дәпту:

— Балилирим, ямбуни издәп аварә болманлар. Атаңларниң иккинчи һәм үчинчи вәсийитиниң мәниси башқа йәрдә еди. Нанни һәсәлгә арилаштуруп йәңлар дегини, әмгәк қилип, тәр төкүп, нан-йәңлар дегини. Чүнки ишләп, һерип йегән нан һәсәлдинму татлиқ болиду. Озәңлар сәзгәнсиләр, силәр бағда ишләп һарғандин кейин мән елип чиқип бәргән қаттиқ-қуруқ нанни һәсәл арилаштуруп йегәндинму һөзүрлинип йедиңларғу. Әнди үчинчи вәсийитиниңму башқичә мәниси бар. Растини ейтқанда, ямбу көмүп қойған дегән гәп ялған. Силәр, әйнә, шу ямбуни издәп тапимиз дәп, бағдики барлиқ мевиләрниң түвини бошитип қойдуңлар. Шуниң билән нәччә жилдин бери пәрвиш қилинмай кәлгән мевиләр бу жил башқичә охшап кәтти. Әйнә, атаңлар дегән ямбу шу!